The Persian Middle Course

FOR CLASSES VII & VIII

OF

ANGLO-VERNACULAR SCHOOLS

ALLAHABAD
THE INDIAN PRESS, LTD.
1924

Price 12 annas.

Printed and published by K. Mittra,
at The Indian Press, Ltd.,
Allahabad.

فہرستِ مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از گلستان سعدی

باب سوم

در فضیلتِ قناعت

حکایت ۱- خواہندۂ مغربی در صفِ بزّازانِ حلب می گفت ای خداوندانِ نعمت ! اگر شمارا انصاف بودے و ما را قناعت رسمِ سوال از جہاں بر خاستے۔

قطعہ

ای قناعت توانگرم گرداں   کہ ورای تو ہیچ نعمت نیست
کنجِ صبرِ اختیارِ لقماں است   ہرکرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲- دو امیرزادہ بودند در مصر یکے علم آموختے

دو دیگرے مال اندوختے۔ این علامۂ عصر شد و آں عزیزِ مصر توانگر بچشمِ حقارت در فقیہہ نظر کرد و گفت من بہ سلطنت رسیدم و تو ہمچناں در مسکنت بماندی۔ گفت ای برادر! شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ مرا می باید گفتن کہ میراثِ پیغمبران یافتم یعنی علم و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر۔

مثنوی

من آن مورم کہ در پایم بمالند ۔ نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند
چگونہ شکرِ این نعمت گذارم ۔ کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حکایت ۳۔ درویشے را دیدم کہ در آتشِ فاقہ می سوخت و خرقہ بر خرقہ می دوخت و تسکینِ خاطرِ خود را می گفت۔

بیت

بنانِ خشک قناعت کنیم و جامۂ دلق
کہ بارِ محنتِ خود بہ کہ بارِ منتِ خلق

کسے گفتش چہ نشینی! کہ فلان دریں شہر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم۔ میان بخدمتِ آزادگان بستہ است و بر درِ دلہا نشستہ اگر بر صورتِ حالت چنانکہ ہست وقوف یابد پاسِ خاطرِ عزیزت

را منّت دارد و غنیمت شمارد۔ گفت خاموش که در گرسنگی
مُردن بِہ که حاجت پیشِ کسے بُردن۔

قطعہ

هم رقعه دوختن به الزام کُنجِ صبر · کز بهرِ جامه رقعه بر خواجگان نوشت
حقّا که با عقوبتِ دوزخ برابرست · رفتن بپایِ مردیِ همسایه در بهشت

حکایت ۴۔ یکے از ملوکِ عجم طبیبے حاذق بخدمتِ
مصطفےٰ صلی اللہ علیه وسلم فرستاد۔ سالے در دیارِ عرب بُود۔ کسے
تجربتے پیش او نیامد و معالجتے نخواست۔ روزے پیشِ پیغمبر
صلی اللہ علیه وسلم آمد و گِله کرد که مرا برایِ معالجتِ اصحاب
فرستاده اند و کسے دریں مُدّت التفاتے نکرد تا خدمتے که برین
بنده معیّن است بجا آورد۔ رسُول صلعم فرمود که ایں طائفه
را طریقے است که تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود چیزے نخورند
و هنوز اشتها باقی بُود که دست از طعام بدارند۔ حکیم گفت
موجبِ تندرستی همیں است۔ زمینِ خدمت ببوسید و برفت

مثنوی

سخن آنگه کُند حکیم آغاز · یا سرِ انگشت سویِ لقمه دراز

که زنا گفتنش خلل زاید یا ز نا خوردنش بجان آید
لاجرم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵- در سیرت اردشیر بابکان آمده است که حکیم عرب را پرسید که روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت این مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت اینقدر ترا بر پای دارد و ہرچہ برین زیادہ کنی تو حمال آنی۔

بیت

خوردن برای زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد که زیستن از بہر خوردن است

حکایت ۶- دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدیگر سیاحت کردندے۔ یکے ضعیف بود که روزه داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و دیگرے قوی که روزے سہ بار خوردے۔ قضارا بر در شہرے بتہمت جاسوسی گرفتار آمدند و ہر دو را حبس کردند و در زندان بگل برآوردند۔ بعد از دو ہفتہ معلوم شد که بے گناه اند۔ در بکشادند۔ قوی را دیدند مردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ۔ درین عجب ماندند

حکیمے گفت اگر بر خلاف آن بودے تعجب بودے زیرا که
آن بسیار خوار بود طاقت بینوائی نیاورد و بسختی هلاک شد
و آن دیگر خویشتن دار بود بر عادت خود صبوری کرد و
بسلامت ماند

قطعه

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را چو سختی پیشش آید سهل گیرد
وگر تن پرورست اندر فراخی چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن مصیبت بود روز نا یافتن

حکایت یکے از حکما پسر را نهی کرد از خوردن
بسیار که سیری شخص را رنجور کند. گفت ای پدر گرسنگی
مردم را بکشد. نشنیدهٔ که ظریفان گفته اند که بسیری مردن
به که بگرسنگی جان سپردن. پدر گفت اندازه نگهدار.

بیت

نه چندان بخور کز دهانت برآید نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعامست عیش نفس رنج آورد طعام که بیش از قدر بود

گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود   ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸- رنجورے را گفتند کہ دلت چہ می خواہد؟ گفت آنکہ دلم چیزے نخواہد-

بیت

معدہ چو پر گشت وشکم درد خاست   سود ندارد ہمہ اسباب راست

حکایت ۹- بقالے را درمے چند بر صوفیان گرد آمدہ بود- ہر روز مطالبہ کردے وسخنہای با خشونت گفتے- اصحاب از تعنت او خستہ خاطر ہمی بودند و جز تحمل چارہ نبود- صاحبدلے بشنید و بخندید وگفت نفس را وعدہ دادن بطعام آسان تر است کہ بقال را بدرم-

قطعہ

ترک احسان خواجہ اولیٰ تر   کاحتمال جفای بوابان

بتمنای گوشت مردن بہ   کہ تقاضای زشت قصابان

حکایت ۱۰- جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے ہولناک رسید- کسے گفتش فلان بازرگان نوشدارو دارد- اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد- وگویند کہ آن بازرگان بہ بخل چنان

معروف بود که حاتم طائی بسخا۔ بیت

گر بجای نانش اندر سفره بودے آفتاب
تا قیامت روز روشن کس ندیدے در جهان

جوانمرد گفت نوشدارو از وی نخواهم که بدهد یا ندهد۔ اگر بدهد منفعت کند یا نکند۔ بارے خواستن ازو زهر کشنده است۔

بیت

هرچه از دونان بمنت خواستی — در تن افزودی و از جان کاستی

حکما گفته اند اگر آب حیات فروشند فی المثل با بروی دانا نخرد که مردن بعلت به از زندگانی بذلت۔

بیت

اگر حنظل خوری از دست خوشخوی — به از شیرینی از دست ترشروی

حکایت ۱۱۔ یکے از علما خورنده بسیار داشت و کفاف اندک۔ با یکے از بزرگان که حسن ظن بلیغ در حق او داشت حال خود بگفت۔ روی از توقع او درهم کشید و تعرض سوال از اهل ادب در نظرش قبیح آمد۔

قطعه

ز بخت روی ترش کرده پیش یار عزیز — مرو که عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتی که روی تازه تر و بشاشت خنده و چهره گشاده پیشانی آورده اند که در وظیفهٔ او زیادت کرد و از ارادت کم. پس از چند روز چون بر قرار معهودش ندید گفت۔

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست — بی نوائی به از مذلت خواست

حکایت ۱۲- درویشی را ضرورتی پیش آمد کسی گفت فلان نعمتی بیقیاس دارد۔ اگر بر حاجت تو وقوف یابد همانا که در قضای آن توقف روا ندارد۔ گفت من او را ندانم۔ گفت منت رهبری کنم۔ دستش گرفت و بمنزل آن شخص در آورد۔ درویش یکی را دید لب فروهشته و ابرو بهم کشیده و تند و ترش نشسته۔ برگشت و سخن نگفت۔ کسی گفتش چه گفتی و چه کردی؟ گفت عطای او بلقای او بخشیدم۔

قطعه

مبر حاجت بنزدیک ترش رو — که از خوی بدش فرسوده گردی
اگر گوئی غم دل با کسی گوی — که از رویش بنقد آسوده گردی

حکایت ۱۳- سالی در اسکندریه خشک سالی پدید آمد

چنانکه عنان طاقت درویشان از دست رفته بود و در آسمان
بر زمین بسته و فریاد اهل زمین بآسمان درپیوسته۔

قطعه

نماند جانور از وحش و طیر و ماهی و مور / که بر فلک نشد از نامرادی افغانش
عجب که دود دل خلق جمع می‌نشود / که ابر گردد و سیلاب دیده بارانش

سفلهٔ دران سال نعمت بیکران داشت۔ تنگدستان را زر و سیم دادے و مسافران را سفره نهادے۔ گروہے درویشان که از جور فاقه بجان آمده بودند آهنگ دعوت او کردند و بمن مشاورت آوردند سر از موافقت ایشان باز زدم و گفتم

قطعه

نخورد شیر نیم خوردهٔ سگ / ور بسختی بمیرد اندر غار
تن به بیچارگی و گرسنگی / بنه و دست پیش سفله مدار
گر فریدون شود بنعمت و جاه / بے هنر را بهیچ کس مشمار
پرنیان و نسیج بر نااهل / لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴ - حاتم طائی را گفتند از خود بزرگ همت تر در جهان کسے دیدهٔ؟ گفت بلے روزے چهل شتر قربان

کردہ بودم و امرای عرب را طلب نمودہ۔ ناگاہ بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم۔ خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ۔ گفتم بمہمانیِ حاتم چرا نروی کہ خلقے بر سماطِ او گرد آمدہ اند؟ گفت۔

بیت

ہر کہ نان از عملِ خویش خورد — منّتِ حاتمِ طائی نبرد

من اورا بہمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵۔ موسیٰ علیہ السلام درویشے را دید از برہنگی بریگ اندر شدہ۔ گفت ای موسیٰ! دعا کن تا حق تعالےٰ مرا کفافے دہد۔ موسیٰ دعا کرد و برفت۔ پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے بر و گرد آمدہ۔ گفت این را چہ حالت است؟ گفتند خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و کسے را کشتہ اکنون بقصاص فرمودہ اند۔

نظم

گربۂ مسکین اگر پر داشتے — تخمِ گنجشک از جہاں برداشتے
این دو شاخِ گاو گر خر داشتے — ہیچکس را گرد خود نگذاشتے۔

بیت

عاجز باشد کہ دست قدرت یابد — برخیزد و دست عاجزان برتابد

موسی علیه السلام بحکمت جهان آفرین اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار۔

نظم

سفله چو جاه آمد و سیم و زرش سیلی خواهد بحقیقت سرش
آن نشنیدی که فلاطون چه گفت مور همان به که نباشد پرش

حکمت۔ پدر را عسل بسیار است امّا پسر گرمی دار است

بیت

آنکس که توانگرت نمی گرداند او مصلحت تو از تو بہ میداند

حکایت ۱۶۔ اعرابی را دیدم که در حلقۂ جوهریان بصره حکایت می کرد که وقتے در بیابانے راه گم کرده بودم و از زاد با من چیزے نمانده۔ دل بر هلاک نهادم۔ ناگاه کیسه یافتم پُر از مروارید که هرگز آن ذوق و شادی فراموش نکنم که پنداشتم که گندم بریان است و باز آن تلخی و نا امیدی چون معلوم کردم که مروارید است۔

قطعه

در بیابان خشک و ریگ روان تشنه را در دهان چه در چه صدف
مرد بے توشه کاوفتاد از پا در کمر بند او چه زر چه خزف

حکایت ۱۷۔ یکے از عرب در بیابان از غایت تشنگی

بگفت ای کاش پیش از مرگ خود روزے بآرزوی خود رسیدے
وجوی آبے که موج میزد تا زانوی من بودے و مشک خود را
ازان پر کردے۔ همچنین در قاع بسیط[1] مسافرے راه گم کرده
وقوت و قوتش بآخر آمده و درمے چند برمیان داشت۔
بسیار بگردید۔ راه بجائے نبرد و بسختی ہلاک شد۔ طائفۂ برسیدند
درمها را دیدند پیش رویش نهاده و بر خاک نبشته۔

قطعه

گر همه زر جعفری[2] دارد — مرد بے توشه بر نگیرد گام
در بیابان فقیر گرسنه را — شلغم پخته به ز نقرۂ خام

حکایت ۱۸۔ هرگز از دور زمان ننالیده بودم۔ واز
گردش آسمان روی درهم نکشیده مگر وقتے که پایم برهنه بود
واستطاعت پاپوشے نداشتم۔ بجامع کوفه در آمدم دل تنگ یکے
را دیدم که پای نداشت۔ شکر نعمت حق بجا آوردم و بر
بے کفشی صبر کردم۔

---

[1] صحرا۔ بیابان جس میں پانی اور سایہ نہو۔

[2] زر خالص۔ ایسا سونا جس میں کوئی دوسری دھات نہ ملی ہو۔

قطعه

مرغ بریان بچشم مردم سیر کمتر از برگ تره برخوان است
وانکه را دستگاه و قدرت نیست شلغم پخته مرغ بریان است

حکایت ۱۹- یکے از ملوک باتنے چند از خاصان در شکارگاہے بزمستان از شہر دور افتاد۔ شب در آمد۔ از دور دہے دیدند ویران و خانۂ دہقانے دران۔ ملک گفت شب آنجا رویم تا زحمت سرما کمتر باشد۔ یکے از وزرا گفت۔ لائق قدر بلند پادشاہ نباشد بخانۂ دہقانے رکیک التجا کردن۔ ہمیں جا خیمہ بزنیم و آتش برفروزیم۔ دہقان را خبر شد۔ ما حضرے ترتیب کرد و پیش سلطان حاضر آورد و زمین خدمت ببوسید و گفت قدر بلند سلطان بہ نزول کردن در خانۂ دہقان نازل نشدے ولیکن نخواستند تا قدر دہقان بلند شود۔ ملک را سخن او مطبوع آمد۔ شبانگاہ بمنزل او نقل کردند۔ دہقان خدمت پسندیدہ کرد۔ بامدادان ملک باو خلعت و نعمت داد۔

لہ سست و ضعیف۔ کم رتبہ۔ ۵۲ پناہ مانگنا۔ ۵۳ کم۔ کمتر۔ ۵۴ پسندیدہ ۵۵ رفتند۔ گئے۔

شنیدم که قومے چند در رکابِ سلطان میرفت و میگفت۔

قطعہ

زقدر و شوکتِ سلطان نگشت چیزے کم ز التفات بمہمان سراے دہقانے
کُلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید کہ سایہ بر سرش افگند چو تو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گداے را حکایت کنند کہ نعمتِ وافر اندوختہ بُود۔ یکے از پادشاہان گفتش کہ می نماید کہ مالِ بیکران داری۔ بہ برخے ازان مارا دستگیری کُن کہ مُہمے پیش آمدہ است۔ چون ارتفاع برسد وفا کردہ شود۔ گفت اے خُداوندِ رُوی زمین! لائقِ قدرِ بزرگوارے نباشد دست بمالِ چُون من گداے آلودہ کردن کہ جُو جُو بگدائی فراہم آوردہ ام گفت غمے نیست کہ بتاتار میدہم۔ شنیدم کہ سر از فرمانِ ملک باز زد و حُجّت بپیش گرفت و شوخ چشمی نمود۔ ملک فرمود تا مضمون خطاب را بزجر و توبیخ ازوی مستخلص کردند

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار سر بہ بیحُرمتی کشد ناچار
ہر کہ بر خویشتن نہ بخشاید گر نہ بخشد کسے بروشاید

حکایت ۲۱- بازرگانے را دیدم کہ صد و پنجاہ شتر بار داشت و چہل بندۂ خدمتگار۔ شبے در جزیرۂ کیش مرا بحجرۂ خویش برد و ہمہ شب نیارامید از سخنہائے پریشان گفتن کہ فلان انبارم بترکستان است و فلاں بضاعت بہندوستان و این قبالۂ فلان زمین است و فلاں مال را فلان کس ضمین۔ گاہ گفتے کہ خاطرِ اسکندریہ دارم کہ ہوایش خوش است و باز گفتے نے دریای مغرب مشوش است سعدیا سفرے دیگر در پیش است۔ اگر آن کردہ شود بقیت عمر بگوشہ بنشینم۔ گفتم آن کدام سفر است؟ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن کہ شنیدم قیمت عظیم دارد و از آنجا کاسۂ چینی بروم برم و دیبای رومی بہند و پولادِ ہندی بحلب و آبگینۂ حلبی بہ یمن و بردِ[1] یمانی بپارس۔ از آن پس ترکِ سفر کنم و بدکانے نشینم۔ چندان ازین مالیخولیا[2] فرو گفت کہ بیش طاقت گفتنش نماند۔ گفت ای سعدی تو ہم سخنے بگو از آنہا کہ دیدی و شنیدی۔ گفتم

[1] چادر۔ [2] ایک بیماری کا نام ہے۔ پاگل پن۔ دیوانگی۔

نظم

آن شنیدستی که وقتی تاجری — در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیادار را — یا قناعت پر کند یا خاک گور

حکایت ۲۲- مالداری را شنیدم که به بخل چنان معروف بود که حاتم طائی بسخا- ظاهر حالش بنعمت دنیا آراسته و خست نفس در نهادش همچنان متمکن تا بجائی که نانی را بجانی از دست ندادی و گربهٔ ابوهریره را بلقمهٔ ننواختی و سگ اصحاب کهف را استخوانی ننداختی- فی الجمله کسی خانهٔ اورا ندیدی در گشاده و سفرهٔ او را سر گشاده-

بیت

درویش بجز بوی طعامش نشنیدی
مرغ از پس نان خوردن او ریزه نچیدی

شنیدم که در دریای مغرب راه مصر برگرفته بود وخیال فرعونی در سر کرده- بادی مخالف گرد کشتی برآمد و دریا در جوش آمد تا آنکه بغرق قریب شد. **بیت**

با طبع ملولت چه کند دل نسازد — شرطه همه وقتی نبود لائق کشتی

دست دعا برآورد و فریاد بیفائده کردن گرفت

بیت

دستِ تضرع چه سود بندهٔ محتاج را   وقتِ دعا بر خدا وقتِ کرم در بغل

قطعه

از زر و سیم راحتے برسان   خویشتن هم تمتعے برگیر
وانگه این خانه از تو خواهد ماند   خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آوردہ اند که در مصر اقاربِ درویش داشت۔ بعد از هلاکِ او به بقیتِ مالِ او توانگر شدند و جامهای کهنه بمرگِ او بدریدند و خز و دمیاطی ببریدند۔ ہم دران ہفتہ یکے را دیدم از ایشان بر بادپائے روان و غلامے درپے دوان۔ با خود گفتم۔

قطعه

وه که گر مرده بازگردیدے   بمیان قبیله و پیوند
ردِ میراث سخت تر بودے   وارثان را ز مرگِ خویشاوند
بسابقهٔ معرفتے که درمیانِ ما بود   آستینش گرفتم و گفتم

بیت

بخور اے نیک سیرتِ سره مرد   کان نگون بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۳۳- صیادی ضعیف را ماهی قوی در دام افتاد و طاقتِ ضبطِ آن نداشت - ماهی برو غالب آمد و دام از دستش در ربود و برفت - متحیر شد و گفت -

قطعه

شد غلامی که آبِ جو آرد　　آب جو آمد و غلام ببرد
دام هر بار ماهی آوردی　　ماهی این بار رفت و دام ببرد

دیگر صیادان دریغ خوردند و ملامتش کردند که چنین صیدی در دامت افتاد و ندانستی نگاه داشتن۔ گفت ای برادران چه توان کرد؟ مرا روزی نبود و ماهی را همچنان روزی مانده بود - حکما گفته‌اند صیادِ بی روزی در دجله ماهی نگیرد و ماهی بی اجل بر خشکی نمیرد - بیت

صیاد نه هر بار شکاری ببرد　　باشد که یکی روز پلنگش بدرد

حکایت ۳۴- دست و پا بریده‌ای هزارپایی را بکشت - صاحبدلی برو بگذشت - گفت سبحان الله با هزار پای که داشت چون اجلش فرا رسید از بی دست و پایی نتوانست گریخت -

مثنوی

چو آید زپی دشمن جان ستان ... ببندد اجل پای مرد دوان
دران دم که دشمن پیاپی رسید ... کمان کیانی نشاید کشید

حکایت ۲۵ - ابلهی را دیدم خلعتی ثمین[1] دربر و مرکبی تازی در زیر و قصبی[2] مصری بر سر۔ کسے گفت سعدی! چگونه همی بینی این دیبای معلم[3] برین حیوان لایعلم[4]؟ گفتم خطی زشت است که بآب زر نوشته است۔

قطعه

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان ... مگر دراعه[5] و دستار و نقش بیرونش
بگرد در همه اسباب ملک هستی او ... که هیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف گر متضعف شود خیال مبند ... که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانه سیمین بمیخ زر کوبند ... گمان مبر که وضیع[6] شریف خواهد شد

حکایت ۲۶ - دزدے گدائے را گفت شرم نداری که

---

[1] قیمتی [2] ریشمی پگڑی [3] منقش [4] بے علم۔ جاہل [5] پیراہن [6] ادنیٰ۔ رذیل کمینہ۔

از برای یک جو سیم دست پیش هر لئیم دراز میکنی؟ گفت -

بیت

دست دراز از پی یک حبه سیم　　به که ببرند بدانگی و نیم

حکایت ۲۵ - مشت زنی را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان آمده بود و از حلق فراخ و دست تنگ بجان رسیده شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوت بازو کامی فرا چنگ آرم -

بیت

فضل و هنر ضائع است تا ننمایند　　عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت ای پسر خیال محال از سر بدر کن و پای قناعت در دامن سلامت کش که بزرگان گفته اند دولت نه بکوشیدن است وچارهٔ آن کم جوشیدن است -

بیت

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور　　کوشش بیفایده است وسمه بر ابروی کور

بیت

اگر بهر سر مویت هنر دو صد باشد　　هنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چہ کند زورمند وارون بخت بازوی بخت بہ کہ بازوی سخت

پسر گفت ای پدر! فوائدِ سفر بسیار است و عوائد آن بے شمار از نزہت خاطر و جرِّ منافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفرجِ بلدان و مجاورت خلّان و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مُکنت و معرفت یاران و تجربت روزگاران چنان کہ سالکانِ طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکانِ خانہ در گروی ہرگز ای خام آدمی نشوی

برو اندر جہان تفرّج کن پیش ازان روز کز جہان بروی

پدر گفت ای پسر! منافع سفر بدین نمط کہ گفتی بسیار است لیکن مسلّم چہار طائفہ راست۔ نخستین بازرگانے کہ باوجودِ نعمت و مُکنت و غلامان و شاگردان چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیم دنیا متمتع شود۔

لہ کھینچنا۔ حاصل کرنا۔ ؎ خلیل کی جمع۔ دوست ؎ قدرت۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست — هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مراد جهان نیست دسترس — در زاد و بوم خویش غریب است و ناشناخت

دوم عالمے که بمنطق شیرین و کلام نمکین و قوت فصاحت و مایهٔ بلاغت هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند و هر جا که نشیند اکرام کنند۔

قطعه

وجود مردم دانا مثال زر طلاست — که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زادهٔ نادان بشهروا ماند — که در دیار غریبش بهیچ نستانند

سوم۔ خوش آوازے که به حنجرهٔ داودی آب از جریان و مرغ از طیران باز دارد۔ پس بوسیلت این فضیلت دل مردمان صید کند و ارباب معنی بمنادمت او رغبت نمایند۔

چهارم۔ پیشه ورے که بسعی بازو کفافے حاصل کند تا آبرویش از بهر نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند۔

قطعه

گر بغریبی رود از شهر خویش — سختی و محنت نه بیند پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت — گرسنه خسپد ملک نیمروز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجبِ جمعیتِ خاطر است و داعیهٔ طیبِ عیش و هر آنکه ازین جمله بی بهره است[1] بخیالِ باطل در جهان برود و دیگر کسش نام و نشان نبرد و نشنود۔

قطعه

هر آنکه گردشِ گیتی بکینِ او برخاست — بغیر مصلحتش رهبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیان نخواهد دید — قضا همی بردش تا بسوی دانه و دام

پسر گفت ای پدر قولِ حکما را چگونه مخالفت کنم که گفته اند رزق اگرچه مقسوم است امّا باسبابِ حصولِ آن تعلق شرط است و بلا اگرچه مقدور است از ابوابِ دخولِ آن حذر واجب۔

قطعه

رزق هر چند بیگمان برسد — شرطِ عقل است جستن از درها
گرچه کس بی اجل نخواهد مرد — تو مرو در دهانِ اژدرها[1]

درین صورت که منم با پیلِ دمان بزنم و با شیرِ ژیان[2] پنجه درافگنم پس مصلحت آنست که سفر کنم کزین بیش طاقتِ بی نوائی نمی آرم۔

---

[1] اژدرها - مارِ بزرگ - اس لفظ میں ہا جمع کے لئے نہیں بلکہ جزوِ کلمہ ہے [2] تند خوفناک

قطعه

چون مرد برفتاد ز جای و مقام خویش — دیگر چه غم خورد همه آفاق جای اوست
هر شب توانگرے بسرائے ہمی رود — درویش ہر کجا کہ شب آمد سرای اوست
مرد خدا بمشرق و مغرب غریب نیست — ہر جا کہ میرود ہمہ ملک خدای اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و ہمت[1] خواست و روان شد و با خویشتن ہمی گفت۔

بیت

ہنرور چو بختش نباشد بکام — بجائے رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبے کہ سنگ از صلابت[2] او بر سنگ ہمی آمد و خروش بفرسنگ ہمی رفت۔

بیت

سہمگین آبے کہ مرغابی در و ایمن نبود — کمترین موج آسیا سنگ از کنارش در ربود

گروہے مردمان را دید ہر یک بقراضہ[3] در معبر[4] نشستہ۔ جوان را دست عطا بستہ بود۔ زبان ثنا بر کشود۔ چندانکہ زاری کرد یاری نکردند۔ ملاح بے مروت از و بخندہ برگردید و گفت

---

[1] دعا [2] سختی۔ اس جگہہ تند و تیزی مراد ہے [3] سکۂ۔ روپیہ۔ پیسہ [4] گذر۔ عبور۔ کشتی۔

بیت

بے زر نتوانی کہ کنی بر کس زور — گر زر داری بزور محتاج نہ

فرد

زر نداری نتوان رفت بزور از دریا — زور دہ مردہ چہ باشد زر یک مردہ بیار

جوان را دل از طعنۂ ملاح بہم بر آمد۔ خواست ازو انتقام کشد۔ کشتی رفتہ بود۔ آواز داد کہ اگر بدین جامہ کہ پوشیدہ ام قناعت میکنی دریغ نیست۔ ملاح طمع کرد و کشتی باز گردانید۔

بیت

بدوزد شرہ دیدۂ ہوشمند — در آرد طمع مرغ و ماہی بہ بند

چندانکہ دست جوان بریش و گریبان ملاح رسید بخود اندر کشید و بے محابا فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدر آمدند تا پشتی کنند۔ درشتی دیدند۔ پشت بگردانیدند و جز این چارہ ندانستند کہ بمصالحت گرایند و باجرت کشتی مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار — کہ سہلی ببندد در کارزار

سلہ حرص۔ لالچ کے سبب خوف۔ سب دھڑکہ۔

لطافت کن آنجا که بینی ستیز — نبُرّد قزِ[1] نرم را تیغ تیز
بشیرین زبانی و لطف و خوشی — توانی که پیلے بموئے کشی

بعذرِ ماضی در قدمش افتادند و بوسهٔ چند بنفاق بر سر و چشمش دادند و بکشتی در آوردند و روان شدند تا برسیدند بستونے که از عمارتِ یونان در آب ایستاده بود۔ ملّاح گفت کشتی را خللے است یکے از شما که زور آور تر باشد بدین ستون برود و خطامِ[2] کشتی بگیرد تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرورِ دلاوری که در سر داشت از خصمِ دل آزرده نیندیشید و قولِ حکما را کار نبست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی اگر در عقبِ آن صد راحت رسانی از پاداشِ آن یک رنج ایمن مباش که پیکان اگرچه از جراحت بدر آید آزار آن در دل بماند۔

بیت

چه خوش گفت بکتاش با خیلتاش — چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعه

مشو ایمن که تنگدل گردی — چون ز دستت دلے بتنگ آید

[1] ریشم۔ حریر [2] مہارِ شتر۔ اس جگہ محض رسّا مراد ہے۔

سنگ بر بارۂ حصار مزن   کہ بود کز حصار سنگ آید

چندانکہ مقودِ[1] کشتی بر ساعد پیچید و بر بالای ستون رفت ملّاح زمام از کفش در گسلانید و کشتی براند۔ بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید۔ روزِ سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت۔ بعد از شبا روزے دیگر بر کنار افتاد۔ از حیاتش رمقے ماندہ بود۔ برگِ درختان خوردن گرفت و بیخِ گیاہان برآوردن تا اندک مایہ قوت یافت۔ سر در بیابان نہاد و ہمی رفت تا از تشنگی بے طاقت شد۔ بسر چاہے رسید۔ قومے برو گرد آمدہ بودند و شربتِ آبے بہ پشیزے ہمی آشامیدند جوان را پشیزے نبود۔ چندانکہ طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند۔ دستِ تعدّی دراز کرد میسر نشد۔ تنے چند را فرو کوفت۔ مردان غلبہ کردند و بے محابا بزدند۔ مجروح شد

قطعہ

پشّہ چو پُر شد بزند پیل را   با ہمہ مردی و صلابت کہ اوست

مورچگان را چو بود اتفاق   شیرِ ژیان را بدرانند پوست

بدر آوردند

---

[1] جو چیز باندھنے میں استعمال کی جائے۔ رسا۔[2] کم قیمت سکہ۔ پیسہ کوڑی وغیرہ۔

بحکم ضرورت در پای کاروان افتاد و بوقت شبانگاه برسیدند بمقامی که از دزدان پر خطر بود۔ کاروانیان را دیدم لرزه بر اندام افتاده و دل بر هلاک نهاده۔ گفت اندیشه مدارید که درین میان یکی منم که تنها پنجاه مرد را جواب دهم و دیگر جوانان هم یاری کنند۔ کاروانیان را بلافِ او دل قوی گشت و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب دانستند۔ جوان را آتش معده بالا گرفته بود و عنان طاقت از دست رفته لقمهٔ چند از سر اشتها تناول کرد و دمی چند آب در پی آشامید تا دیو درونش بیارامید و بخوابش در ربود و بخفت پیرمردی جهاندیده در کاروان بود۔ گفت ای یاران این ازین بدرقهٔ[1] شما اندیشناکم بیش از آن که از دزدان۔ چنانکه حکایت کنند که اعرابی را درمی چند گرد آمده بود بشب از تشویش دزدان تنها در خانه خوابش نمی‌برد۔ یکی را از دوستان پیش خود خواند تا وحشت تنهائی بدیدار او منصرف کند شبی چند در صحبت او بود چندانکه بر درمهاش وقوف یافت

[1] رہبر و نگہبانِ قافلہ

بتمامی ببرد و سفر کرد۔ بامدادان بدیدندش عریان و گریان۔ کسے
گفتش حال چیست؟ مگر آن درمہای ترا دزد برد؟ گفت
لا واللہ[1] بدرقہ برد۔

قطعہ

ہرگز ایمن ز مار ننشستم | تا بدانستم آنچہ عادت اوست
زخم دندانِ دشمنے تیزاست | کہ نماید بچشم مردم دوست

یاران چہ دانید کہ این ہم از جملۂ دزدان بُوَد و بعیّاری درمیان
ما تعبیہ شدہ تا بہنگامِ فرصت یاران را خبر کند۔ مصلحت آن
می بینم کہ مر او را خفتہ بگذاریم و رخت برداریم۔ کاروانیان را
تدبیرِ پیر استوار آمد و مہابتے از مشت زن در دل گرفتند۔
رخت برداشتند۔ و جوان را خفتہ بگذاشتند۔ آنگہ خبر یافت
کہ آفتاب بر کتفش تافت۔ سر برآورد و کاروان را ندید۔ بیچارہ
بسے بگردید و رہ بجائے نبرد۔ تشنہ و گرسنہ بے نوا
روے بر خاک و دل بر ہلاک نہادہ می گفت۔

بیت

درشتی کند با غریبان کسے | کہ نابودہ باشد بغربت بسے

[1] نہیں بخدا۔ [2] تنہا فری یا پیدلیں۔

سایس درین سخن بود که پسر پادشاهی بقصد از لشکریان دور افتاده و بر بالای سرش ایستاده همی شنید و در هیئتش همی نگریست۔ دید صورت ظاهرش پاکیزه و حالش پریشان۔ پرسید که از کجائی و بدین جایگه چگونه افتادی؟ برخی از آنچه بر سر او رفته بود اعادت[1] کرد۔ ملک زاده را بر حالت تباهِ او رحمت آمد و خلعت و نعمت داد و معتمدے با وی فرستاد تا بشهرِ خویش باز آمد۔ پدر بدیدنِ او شاد گشت و بر سلامت حالش شکر گذارد۔ شبانگه از آنچه بر سرِ او گذشته بود از حالتِ کشتی و جورِ ملاح و جفای روستایان بر سرِ چاه و غدرِ کاروانیان در راه با پدر گفت۔ پدر گفت ای پسر نگفتمت بهنگامِ رفتن که تهیدستان را دستِ دلیری بسته است و پنجهٔ شیری شکسته؟

بیت

چه خوش گفت آن تهیدست سلحشور — جوی زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت ای پدر تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننهی بر دشمن ظفر نیابی و تا دانه پریشان نکنی خرمن برنگیری

[1] بازگفت - دُہرایا - کہہ سنایا -

نه بینی که بامداد رنجی که بردم چه راحت حاصل کردم و به نیشی که خوردم چه مایه عسل بدست آوردم؟

بیت

گرچه بیرون ز رزق نتوان خورد   در طلب کاهلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشه کند کام نهنگ   هرگز نکند دُرِّ گرانمایه بچنگ

آسیا سنگِ زیرین متحرک نیست - لاجرم تحملِ بارِ گران همی کند -

قطعه

چه خورد شیرِ شرزه در بنِ غار   باز افتاده را چه قوت بود

گر تو در خانه صید خواهی کرد   دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت ای پسر درین نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رهبری که گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتی بتو رسید و بر تو ببخشود و کسرِ[۱] حالت[۲] را بتفقدی[۳] جبر[۴] کرد و چنین اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتوان کرد - زنهار تا گرد

---

۱ شکستگی - بدحالی ۲ ضمیر واحد حاضر یعنی حالِ تو ۳ مهربانی -
۴ جبر کرد یعنی شکستگی ترا بست -

این دو اهم نکردمی.

بیت

صیاد نه هر بار شکاری ببرد   باشد که یکی روز پلنگش بدرد

حکایت یکی از ملوک پارس حرسها الله تعالیٰ نگینی گرانمایه در انگشتری داشت. باری بحکم تفرج با تنی چند از خاصان بمصلای شیراز بیرون رفت. فرمود تا انگشتری را بر گنبد عضد نصب کردند تا هر که تیر از حلقهٔ انگشتری بگذراند خاتم وی را باشد. اتفاقاً چهار صد حکم انداز که در خدمت ملک بودند بینداختند. جمله خطا کردند مگر کودکی که بر بام رباطی ببازیچه تیر بهر طرف همی انداخت. باد صبا تیر او را از حلقهٔ انگشتری بگذرانید. خلعت و نعمت یافت و خاتم بدو ارزانی داشتند. آورده اند که پسر تیر و کمان را بسوخت. گفتندش چرا چنین کردی؟ گفت تا رونق نخستین برجای بماند.

قطعه

گه بود کز حکیم روشن رای   بر نیاید درست تدبیری

۴ اللہ تعالیٰ ملک پارس کی حفاظت کرے ۔ ۵ ایسا تیر انداز جس کا تیر کبھی خطا نہ کرے بلکہ ہمیشہ نشانے پر لگے ۔

گاہ باشد کہ کودکے نادان   بغلط بر ہدف زند تیرے

حکایت ۲۸۔ درویشے را شنیدم کہ در غارے نشستہ بود و در بر روی جہان بستہ و ملوک و اغنیا را در چشم او شوکت نماندہ۔

قطعہ

ہر کہ بر خود در سوال کشاد   تا بمیرد نیازمند بود
آنہ بگذار و بادشاہی کن   گردن بے طمع بلند بود

یکے از ملوکِ آنطرف اشارت کرد کہ توقع بکرم و اخلاقِ بزرگان آنست کہ بہ نان و نمک با ما موافقت کنند۔ شیخ رضا داد۔ بحکم آنکہ اجابتِ دعوت سنّت است۔ دیگر روز ملک بعذرِ قدومش رفت۔ عابد برخاست و ملک را در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت۔ چون ملک برفت یکے از اصحاب پرسید کہ چندین ملاطفت کہ تو امروز با پادشاہ کردی خلافِ عادت بود۔ گفت نشنیدۂ کہ گفتہ اند۔

بیت

ہر کرا بر بساط بنشستی
واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی | نشنود آوازِ دف وچنگ و نی
دیده شکیبد ز تماشای باغ | بی گل و نسترن بسر آرد دماغ
گر نبود بالشِ آگنده پر | خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکم بی هنر پیچ پیچ | صبر ندارد که بسازد بهیچ

باب هفتم

در تاثیر تربیت

حکایت ۱- یکے را از وزرا پسرے کودن بود- پیش دانشمندے فرستاد که مرین را تربیتے کن مگر عاقل شود- روزگارے تعلیم کرد- موثر نبود- پیش پدرش کسے فرستاد که این پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانه کرد-

قطعه

چون بود اصل گوهرے قابل　　تربیت را درو اثر باشد
هیچ صیقل نکو نداند کرد　　آهنے را که بد گهر باشد
سگ بدریای هفتگانه بشوی　　چونکه تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲- حکیمے پسران را پند همی داد که ای جانان-

پدر ہنر آموزید کہ مُلک و دولتِ دُنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در محلِّ خطر باشد کہ یا دزد یکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمۂ زاینده است و دولت پاینده۔ اگر ہنرمند از دولت بیفتد غم نباشد کہ ہنر در نفسِ خود دولت است۔ ہرکجا رود قدر بیند و صدر نشیند و بے ہنر لقمہ چیند و سختی بیند۔

بیت

وقتے اُفتاد فتنۂ در شام ہرکس از گوشۂ فرارفتند
روستا زادگانِ دانشمند بوزیریِ پادشا رفتند
پسرانِ وزیر ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراث پدر خواہی علمِ پدر آموز
کین مالِ پدر خرج توان کرد بده روز

حکایت ۳۔ یکے از فضلای عمر تعلیم ملک زاده ہمی کرد۔ ضرب بیجا باز دے و جزر بیقیاس کردے۔ بارے پسر از بے طاقتی شکایت پیشِ پدر آورد و جامہ از تنِ

دردمند برداشت. پدر را دل بهم برآمد. استاد را بخواند و گفت پسرانِ آحاد را چندین جفا و توبیخ روا نداری که فرزند مرا. سبب چیست؟ گفت سبب آن که سخنِ اندیشیده گفتن و حرکتِ پسندیده کردن همه خلق را علی العموم باید و پادشاهان را علی الخصوص بموجبِ آن که از دست و زبانِ ایشان هرچه رود هرآئینه بافواه بگویند. و قول و فعلِ عوام النّاس را چندان اعتبار نباشد

قطعه

اگر صد ناپسند آید ز درویش رفیقانش یکی از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطان ز اقلیمی باقلیمی رسانند

پس واجب آمد معلّمِ پادشاهزاده را در تهذیبِ اخلاقِ خداوندزادگان[۹] "اَنْبَتَهُمُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا" اجتهاد ازان بیشتر کردن که در حقِ عوام

قطعه

هرکه در خردیش ادب نکنی در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چنانکه خواهی پیچ نشود خشک جز بآتش راست

---

[۹] بالیدگی دہد. خدا ایشان را بالیدگی نیک یعنی خدا اُن کو عمدہ نشو و نما دے۔

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جوابِ او موافق آمد۔ خلعت و نعمت بخشید و پایۂ منصبِ او بلند گردانید۔

حکایت ۴۔ معلّمِ کتابی را دیدم در دیارِ مغرب۔ ترش روی و تلخ گفتار۔ بدخوی و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیشِ مسلمانان بدیدنِ او تبہ گشتے و خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیہ کردے۔ جمعے پسرانِ پاکیزہ و دخترانِ دوشیزہ بدستِ جفای او گرفتار۔ نہ زہرۂ خندہ و نہ یارای گفتار۔ گاہ عارضِ سیمینِ یکے را تپانچہ زدے و گاہ ساقِ بلورینِ دیگرے را در شکنجہ نہادے۔ القصہ شنیدم کہ طرفے از خباثتِ نفسِ او معلوم کردند۔ بزدند و براندند۔ پس آنگہ مکتب را بمصلحے دادند پارسائے سلیم و نیکمردے حلیم کہ جز بحکمِ ضرورت سخن نگفتے و موجبِ آزارِ کس بر زبانِ او نرفتے۔ کودکان را ہیبتِ استادِ نخستین از سر بدر رفت۔ معلّمِ دومین را باخلاقِ ملکی دیدند۔ دیو صفت یک یک پریشدند۔ و باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم گرفتند۔ ہمچنین اغلبِ اوقات ببازیچہ فراہم

نشستندی و لوح درست ناکرده بشکستندی و بر سر
همدیگر شکستندی۔ **بیت**

استاد معلم چو بود کم آزار / خرسک بازند کودکان در بازار

بعد از دو هفته بر در آن مکتب گذر کردم معلم اولین را
دیدم دل خوش کرده بودند و بمقام خویش باز آورده۔ از
بے انصافی برنجیدم و لاحول گفتم که دیگر بار ابلیس را
معلم ملائکه چرا کردند؟ پیر مردے ظریف جهاندیده بشنید
بخندید و گفت۔ **مثنوی**

پادشاهے پسر بمکتب داد / لوح سیمینش در کنار نهاد
بر سر لوح او نبشته بزر / جور استاد به که مهر پدر

حکایت ۵۔ پارسازادهٔ را نعمت بیکران از ترکهٔ
عمان بدست افتاد۔ فسق و فجور آغاز کرد و مبذری
پیش گرفت۔ فی الجمله نماند از سائر معاصی منکرے که نکرد
و مسکرے که نخورد۔ بارے بنصیحتش گفتم ای فرزندا
دخل آبِ روان است و عیش آسیای گردان یعنی خرج
فراوان کردن مسلم کسے را باشد که دخل معین دارد۔

قطعه

چو دخلت نیست خرج آهسته ترکن — که می گویند ملاحان سرودے
اگر باران بکوهستان نبارد — بسالے دجله گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لهو لعب بگذار که چون نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوری۔ پسر از لذتِ نای و نوش این سخن در گوش نیاورد و بر قولِ من اعتراض کرد که راحتِ عاجل بمحنتِ آجل منغص کردن خلافِ رای خردمندان است۔

مثنوی

خداوندانِ کام و نیکبختی — چرا سختی کشند از بیمِ سختی؟
برو شادی کن ای یارِ دل افروز — غمِ فردا نشاید خوردن امروز

فکیف مرا که در صدرِ مروت نشسته ام و عقدِ فتوت بسته و ذکرِ انعام در افواهِ عوام افتاده۔

مثنوی

هر که علم شد بسخا و کرم — بند نشاید که نهد بر درم
نامِ نکوئی چو برون شد بکوی — در نتوانی که ببندی بروی

دیدم که نصیحت نمی پذیرد و دمِ گرمِ من در آہنِ سردِ او اثر نمی کند۔ ترکِ مناصحت گرفتم و روی از مصاحبتِ او بگردانیدم و قولِ حکما را کار بستم که گفته اند بَلِّغْ[۵] مَا عَلَيْكَ فَإِنْ لَّمْ يَقْبَلُوْا فَمَا عَلَيْكَ

قطعہ

گرچه دانی که نشنوند بگوی ہرچه دانی تو از نصیحت و پند
زود باشد که خیره سر بینی بدو پا او فتاده اندر بند
دست بر دست میزند که دریغ نشنیدم حدیثِ دانشمند

تا پس از مدتے آنچه از نکبتِ حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم که پاره پاره می دوخت و لقمه لقمه می اندوخت۔ دلم از ضعفِ حالش بہم بر آمد۔ مروت ندیدم درچنین حالے ریش درونش را بملامت خراشیدن و نمک پاشیدن پا خود گفتم۔

مثنوی

حریفِ سفله در پایانِ مستی نه اندیشد ز روزِ تنگدستی
درخت اندر بہاران بر فشاند زمستان لاجرم بے برگ ماند

۵ پہنچا دے جو کچھ تیرے ذمہ ہے پس اگر نہ قبول کریں تو تیرے ذمہ نہیں۔

حکایت ۶- بادشاہے پسرے را بادیبے داد و گفت این فرزند تست۔ تربیتش ہمچنان کن کہ یکے از فرزندان خویش را۔ گفت۔ فرمانبردارم۔ سالے چند در وی ادو رنج برد و سعی کرد بجائے نہ رسید و پسران ادیب در فضل و بلاغت منتہی شدند۔ ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود کہ وعدہ خلاف کردی و شرط وفا بجا نیاوردی۔ گفت بر رای عالم آرای خداوند روی زمین پوشیدہ نماند کہ تربیت یکسان است و لیکن طبائع مختلف

قطعہ

اگرچہ سیم و زر ز سنگ آید ہمی ۔۔۔ در ہمہ سنگے نباشد زر و سیم
بر ہمہ عالم ہمی تابد سہیل ۔۔۔ جائے انبان میکند جائے ادیم

حکایت ۷- یکے را شنیدم از پیران مربی کہ مریدے را گفت اے پسر چندانکہ تعلق خاطر آدمی زاد بروزیست اگر بروزی دہ بودے بمقام از ملائکہ درگذشتے۔

حکایت ۸- اعرابی را دیدم کہ پسر را می گفت

یَا بُنَیَّ اِنَّكَ مَسْئُوْلٌ یَوْمَ الْقِیَامَةِ مَاذَا اَکْتَسَبْتَ وَلَا یُقَالُ بِمَنْ اِنْتَسَبْتَ؟

یعنی ای پسر ترا پرسند که روزِ قیامت که ہنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست؟

قطعہ

جامۂ کعبہ را کہ می بوسند — او نہ از کرم پیلہ نامی شد

با عزیزے نشست روزے چند — لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۹- در تصانیفِ حکما آوردہ اند کہ کژدم را ولادتِ معہود نیست چنانکہ سائرِ حیوانات را بلکہ احشای مادر بخورند۔ پس شکمش بدرند و راہِ صحرا گیرند، و آن پوستہا کہ در خانۂ کژدم بینند اثرِ آن است۔ بارے این نکتہ پیشِ بزرگے ہمی گفتم۔ گفت دلِ من بر صدقِ این سخن گواہی می دہد و جز چنین نتواند بود۔ چون در حالتِ خردی با مادر چنان معاملہ کردہ اند لاجرم در بزرگی مقبول[۱] و محبوب اند۔

۱ یہ فقرہ ہنسی کے طور پر ہے اور اِس کا مطلب بالکل برعکس ظاہر ہے۔

قطعه

پسرے را پدر نصیحت کرد کای جوانمرد یادگیر این پند
هرکه با اهلِ خود وفا نکند نشود دوست روی دانشمند

مثل۔ کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی؟ گفت بتابستانم چه حرمت است که بزمستان نیز بیرون آیم؟

حکایت ۰ ا۔ درویشے را ہمہ عمر فرزند نیامده بود۔ گفت اگر خدای تعالیٰ مرا پسرے بخشد جز این خرقه که در برادرم هرچه در ملک من است ایثار درویشان کنم۔ خداوند کریم اُو را پسرے ارزانی فرمود۔ درویش شادمانی کرد و سفرۂ یاران بموجب شرط بنهاد۔ پس از چند سال که از سفر شام باز آمدم بمحلت آن دوست بگذشتم و از چگونگی حالش پرسیدم۔ گفتند بزندانِ شحنه در است۔ گفتم سبب چیست؟ گفتند پسرش خمر خورده است و عربده کرده و خونِ کسے ریخته و از شهر گریخته۔ پدر را بعلت آن سلسله در نای است و بند بر پای۔ گفتم این بلا را اُو بحاجت از خدا خواسته است۔

قطعه

زنانِ بار دار ای مرد ہشیار　　اگر وقتِ ولادت مار زایند
ازان بہتر بنزدیکِ خردمند　　که فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۱۱- سالے نزاعے میانِ پیادگان حجّاج افتاده بود و داعی ہم دران سفر پیاده بود- از بے انصافی در سر و روی یکدیگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم- کجاوه نشینے را شنیدم که با عدیلِ خود میگفت یا للعجب کاریست که پیادگانِ عاج چون عرصهٔ شطرنج بسر ہمی برند فرزین میشوند یعنی بہتر ازان می گردند که بودند و پیادگانِ حاج بادیه بسر بردند و بتر شدند

قطعه

از من بگوی حاجیِ مردم گزای را　　کو پوستینِ خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شتر است از برای آنکه　　بیچاره خار می خورد و بار می برد

حکایت ۱۲- مردکے را چشم درد خاست- پیشِ بیطارے رفت که مرا دوا کن- بیطار از آنچه در چشم چہار پایان می کرد در دیدهٔ او کشید- کور شد- حکومت

پیش داور بُردند۔ گفت برو هیچ تاوان نیست۔ اگر این خر بودے پیشِ بطار نرفتے۔ مقصود ازین سخن آنست تا بدانی که هرکه نا آزمودهٔ را کارِ بزرگ می فرماید ندامت بَرد و نزدیکِ خردمندان بخفّتِ عقل منسوب گردد۔

قطعه

ندهد هوشمندِ روشن رای | با فرومایه کار هایِ خطیر
بوریا باف گرچه بافنده است | نبرندش بکار گاهِ حریر

حکایت ۱۳- یکے از بزرگانِ آئمّه را پسرے وفات یافت۔ پرسیدندش که برصندوقِ گورش چه نویسیم؟ گفت آیاتِ کتابِ مجید را عزّت و شرف بیش از آن است که روا باشد برچنین جایها نوشتن که بروزگارے شوده گردد و خلائق برو گذرند و سگان برو شاشند۔ و اگر بضرورت چیزے همی نویسید این دو بیت کفایت است۔

قطعه

آه هرگاه سبزه در بستان | بدمیدے چه خوش شدے دلِ من
بگذر ای دوست تا بوقتِ بهار | سبزه بینی دمیده برگلِ من

حکایت ۱۴- پارسائے بریکے از خُداوندانِ نعمت گذر کرد کہ بندہ را دست و پای بستہ بُود و عقوبت ہمی کرد۔ گفت ای پسر ہمچو تُو مخلوقے را خدای عزّ وجلّ اسیرِ حکمِ تُو گردانیدہ است و تُرا بروی فضیلت دادہ۔ شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ بجا آر و چندین جفا بروی روا مدار کہ فردا بہ از تُو باشد و شرمساری بری۔

مثنوی

بر بندہ مگیر خشم بسیار جورش مکن و دِلش میازار

اُورا تُو بدہ درم خریدی آخر نہ بقدرت آفریدی

این حکم و غرور خشم تا چند ہست از تُو بزرگتر خُداوند

ای خواجۂ ارسلان و آغوش فرو ماندۂ خود مکن فراموش

در خبر است از خواجۂ عالم سرورِ بنی آدم صلی اللہ علیہ وسلم کہ گفت بزرگترین حسرتے در روزِ قیامت آن بُود کہ بندۂ صالح رابہ بہشت برند و خُداوندِ فاسق را بدوزخ۔

قطعہ

بر غلامے کہ طوعِ خدمتِ تست خشم بے حد مران و طیرہ مگیر

که غنیمت بُوَد بروز شمار بنده آزاد و خواجه در زنجیر

حکایت ۱۵ - سالے از بلخ بامیانم سفر بُود و راه از حرامیان[1] پُر خطر - جوانے بیدرقه همراه ما شُد نیزه باز و چرخ انداز - سلح شور و بیش زور که ده مردِ توانا کمان اُو را زه نکردندے و زور آوران رُوی زمین پُشتِ اُو بر زمین نیاوردندے و لیکن متنعّم بُود و سایه پرورده - نه جهان دیده و سفر کرده - رعدِ کوس دلاوران بگوشِ اُو نرسیده و برقِ شمشیرِ سواران بچشم ندیده -

بیت

نیفتاده در دستِ دشمن اسیر بگردش نباریده بارانِ تیر

اتفاقاً من و آن جوان هر دو درپئِ هم دوان - هر دیوارِ قدیمش که پیش آمدے بقوّت بازو بیفگندے و هر درختِ عظیم که دیدے بزورِ پنجه بر کندے و تفاخر کنان گفتے -

بیت

پیل کوتا کتف و بازوی گردان بیند شیر کو تا کف و سرپنجهٔ مردان بیند

---

[1] منسوب بحرام یعنی حرام کھانے والے - دُزد - چور -

ما درین حالت که دو هندو از پس سنگی سر بر آوردند و قصدِ قتالِ ما کردند۔ بدستِ یکی چوبی و در بغلِ دیگری کلوخ کوبی۔ جوان را گفتم اکنون چه پائی؟

بیت

بیار آنچه داری ز مردی و زور ... که دشمن بپای خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دستِ جوان افتاده و لرزه بر استخوان۔

بیت

نه هر که موی شگافد ز تیر جوشن خای ... بروز حملهٔ جنگ آوران بدارد پای

چاره جز این ندیدیم که رخت و سلاح و جامه رها کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم

قطعه

بکارهای گران مرد کاردیده فرست ... که شیر شرزه در آرد بزیر خم کمند

جوان اگرچه قوی یال و پیلتن باشد ... بجنگ دشمنش از هول بگسلد پیوند

نبرد پیش مصاف آزموده معلوم است ... چنانکه مسئلهٔ شرع پیشِ دانشمند

حکایت ۱۹۔ توانگر زاده‌ای دیدم بر سرِ گورِ پدر نشسته بود و با درویش بچه‌ای مناظره در پیوسته که صندوقِ تربتِ پدرم سنگین است و کتابه رنگین و فرش رخام

انداختہ و خشت فیروزہ بکار بردہ۔ بگور پدرت چہ ماند؟ خشتے دو فراہم آوردہ و مشتے خاک بران پاشیدہ۔ درویش پسر بشنید و گفت تا پدرت از زیر آن سنگِ گران برخود بجنبد پدرم بہ بہشت رسیدہ باشد۔

بیت

اخرک بروی ہنند کم تر بار ... برہ آسودہ تر گذر رفتار

و در خبر است کہ مَوْتُ الفُقَرَاءِ رَاحَۃٌ[۵۱] درویش چیزے ندارد کہ بحسرت بگذارد۔

قطعہ

مردِ درویش کہ بارِ ستم فاقہ کشید ... بدرِ مرگ ہمانا کہ سبکبار آید

وآنکہ در دولت و در نعمت و آسانی زیست ... مردنش زین ہمہ شک نیست کہ دشوار آید

بہمہ حال اسیرے کہ زبندے برہد ... خوشترش دان ز امیرے کہ گرفتار آید

حکایت ۱۷- بزرگے را پرسیدم از معنی- این حدیث کہ اَعْدٰی عَدُوِّکَ نَفْسُکَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْکَ[۵۲]۔ گفت بحکم آنکہ ہر آن دشمن با وے احسان کنی دوست گردد مگر

[۵۱] مرگِ درویشان آسایشے است یعنی درویش کی موت راحت ہے۔

[۵۲] سخت ترین دشمنِ تو نفسِ تست کہ میانِ دو پہلوی تست۔

نفس را چندانکہ مدارا بیش کنی مخالفت زیادہ کند۔

قطعہ

فرشتہ خوی شود آدمی بکم خوردن وگر خورد چو بہائم بیوفتد چو جماد
مراد ہرکہ برآری مطیع امر تو گشت خلاف نفس کہ گردن کشد چو یافت مراد

——•——

انتخاب از تاریخ فرشته

جلد اوّل

ذکر پادشاهی شیر شاه افغان بن حسن سور

نام شیر شاه فرید و نام پدر او حسن که از قبیلهٔ افغانان روه است. و چون سلطان بهلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت بهوس نوکری کرده بدهلی آمد تشریف روه که مسکن افاغنه است خود درین مقدمه مذکور شده و روه عبارت از کوهستانی است که ابتدای آن باعتبار طول از سواد بجور تا قصبهٔ سوی که از توابع بکر است و عرض از حسن ابدال تا کابل و افغانان آنجا چندین قبیله اند. از آن جمله یک فرقه سور است و ایشان خود را از سلاطین غور رسیده اند و میگویند که یکی از اولاد ایشان محمد سوری نام داشت در ازمنهٔ سابقه جلای وطن کرده بمیان افغانان روه آمد و چون صحت نسب او نزد یکی از روسای افغانان بسر حد یقین

رسیده و با آنکه رسم ایشان نیست که دختر به بیگانه دهند لیکن آنکس دختر
خود بمحمد سور داده داماد گردانید و ازو اولاد بهم رسیده بافغانان سور مشهور
گشتند و باین اعتبار افغانان سور بهتر از سایر قبائل افاغنه خواهند بود
القصه در عهد سلطان بهلول پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
هوس چاکری کرده از میان قبیلهٔ خود بهندوستان آمده نوکری یکی از امرای
سلطان بهلول اختیار کرده چندگاه در حصار فیروزه و روزی چند
در پرگنهٔ نارنول گذرانید و چون نوبت پادشاهی از پادشاه بهلول در
گذشت و دور پادشاهی به پسرش سلطان سکندر رسید جمال خان
که از امرای پادشاه سکندر لودی بود حاکم جونپور شد حسن بن ابراهیم سور
را که ملازم قدیم او بود رعایت کرده سهرام و خواص پور ټانده که از
توابع رهتاس است بجاگیرش داده صاحب پانصد سوار ساخت و حسن را
هشت پسر بودند - اما فرید و نظام هر دو از یک مادر بودند و مادر ایشان
از نسل افغانان بود دیگر پسران از بطن کنیزان بوجود آمده بودند و بسبب
اینکه والدهٔ فرید چندان التفاتی نبود نسبت بدیگر فرزندان توجهی بفرید
نداشت - فرید از خدمت پدر رنجیده بملازمت جمال خان رفت و حسن
بجمال خان نوشت که فرزند مرا تسلی داده پیش من فرستید که میخواهم

چیزی بخواند و تهذیب اخلاق نماید - هرچند جمال خان فرید را تکلیف نمود
که بخدمت پدر رود و او قبول نکرده گفت چون در جونپور نسبت بسهرام
علما بیشتر اند همین جا بطلب علم قیام می نمایم و مدتی آنجا بوده چیزی
میخواند - گلستان و بوستان و سکندرنامه که دران زمان اهل هند میخواندند
و کافیه را با حواشی و دیگر کتب علمی نیز در گذرانید و از نثر و نظم و تواریخ وقوفی
بهم رسانیده بعد دو سه سال که حسن بجونپور آمد خویشان او درمیان آمده فرید
را بخدمت پدر آوردند و رفع کلفت نمودند و حسن داروغگی جاگیر خود را بفرزند
تفویض داشته او را بجاگیر فرستاده - فرید در وقت وداع بعرض پدر
رسانید که مدار کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت است - اگر
مرا بجاگیر میفرستید من از سویت تجاوز نخواهم کرد و نوکران شما اکثر خویش
و نزدیکان اند - هرکس از راه عدل تجاوز نماید محابا نخواهم کرد و ازین قسم مقدمات
گفته بجاگیر رفت و آنجا از روی پختگی و کفایت سلوک نموده درمیان اقربا
سویت مرعی داشت و در مقام تنبیه بعضی از مقدمان سرکش و متمردان
برآمده بمردمان خود مشورت نموده - همه گفتند که لشکر همراه پدر است و
او بجای دور دست تعیین شده تا آمدن پدر صبر باید نمود - فرید فرمود تا
دویست زین اسپ سازند - بعده از مقدم هر موضع یک اسپ بعاریت

طلب داشت واز قسم سپاہی بعضے راکہ پیادہ بودند ودران نواحی سکونت داشتند طلبیدہ بقدرِ خرچے وجامہ امداد نمودہ وبوعدہ تسلّی کردہ ہریک را بر اسپانِ عاریت سوار و بر سرِ جماعتے کہ او را بنظر در نمی آوردند رفت قریب مواضعِ ایشان فرود آمدہ وگردِ خود قلعۂ ساخت وہر روز جنگل می برید تا بقلعۂ کہ ملاذ وملجای ایشان بود رسید وسرکوبہا ساختہ غالب آمد وخلقے کثیر قتیل واسیر گردانید وازین ممر بنوعے ہیبتش در دلہای متمردانِ آن مرز وبوم جاکرد کہ جملہ مطیع ومنقادش شدہ مالگذاری نمودند وپرگنات معمورہ وآبادان گشت واو صاحب تمکنت شدہ بشجاعت وتدبیر شہرۂ عالم گشت وپس از مدتے کہ حسن بجاگیر آمد ومعموریِ پرگنات وطریقِ سرانجام وسپہ آرای فرید مشاہدہ نمودہ خوشوقت شدہ تحسینہا کرد۔

گویند حسن راکنیزے بود کہ از وے دو پسر داشت سلیمان واحمد مادرِ سلیمان واحمد بحسن گفت کہ شما وعدہ کردہ بودید ہرگاہ پسران تو بزرگ شوند داروغگی پرگنات باآنہا دادہ خواہد شد۔ الحال کہ آنہا بزرگ شدہ اند بوعدہ وفا باید نمود حسن رعایت خاطر فرید کہ فرزند بزرگ وخلف بودہ نمودہ موقوف میداشت وفرید این معنی را فہمیدہ دست از حکومتِ پرگنات باز داشت وحسن داروغگی پرگنات بسلیمان واحمد داد ودر عذر خواہی

فرید نمود ه گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده میخواهم که برادران تو نیز صاحب وقوف شوند و در آخر قائمقام من تو خواهی بود۔

القصه چون حکومت پرگنات بسلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزرده خاطر شده باتفاق برادر خود نظام باگره رفت و بخدمت دولت خان لودی که از امرای کبار بادشاه ابراهیم لودی بود قرار گرفت و مدتی مدید خدمت کرده او را خود راضی و خوشنود ساخت۔ روزے دولت خان گفت مطلب مدعائے که داشته باشی بگو تا سرانجام کرده آید۔ فرید گفت پدرم پیر شده و همه جاگیرش خراب است و سپاهیان نیز خراب و پریشان باشند اگر آن پرگنات بما هر دو برادر مرحمت شود یک برادر با پانصد سوار همه وقت در خدمت بادشاه بود و دیگرے بسرانجام سپاهی و رعیت خواهد پرداخت و نیز بخدمتگذاری پدر بزرگوار قیام خواهد نمود۔ دولت خان روزے این سخن را بغرض بادشاه ابراهیم لودی رسانید۔ بادشاه فرمود که آنکس بدمردے است که گله و شکوه از پدر دارد و دولت خان این حرف بفرید گفته او را تسلی نمود که بار دیگر وقت نیک ملاحظه نموده عرض خواهم که درباره شاید تو خواهم شد و وظیفه یومیه افزوده او را نگاه داشت و فرید را جهت خوش خلقی و آشنائی و کرم و مروت همه کس دوست گرفته و دولت خان نیز

در ہمہ باب ہمراہی او می نمود تا آنکہ پدر او فوت شدہ و دولت خان خبر
فوت حسن را بعرض سلطان رسانیدہ پرگنات پدر را بجاگیر فرید برادرش
گرفت و فرید با فرمان حکومت سہسرام و خواص پور بجاگیر رفت و بسرانجام
سپاہی و رعیت مشغول گشت و سلیمان تاب مقاومت نیاوردہ پیش
محمد خان سور کہ حاکم چوند پور بود و دو ہزار و پانصد سوار داشت رفت و
از برادر شکایت کرد۔ محمد خان سور گفت بابر بادشاہ ہندوستان آمدہ
است و درین زودی میان مغل و بادشاہ ابراہیم جنگ خواہد شد۔ اگر
بادشاہ ابراہیم ظفر یافت ترا بخدمتش بردہ سفارش خواہم کرد۔ سلیمان
گفت این ہمہ انتظار نتوانم برد۔ برادر مرحوم من سرگردان اند۔
محمد خان سور کس پیش فرید فرستادہ میان برادران بصلح دلالت نمود۔
فرید گفت کہ حصہ رسد سلیمان آنچہ در حیات پدر بود حالا نیز قبول دارم
اما در حکومت بشراکت راضی نیستم چہ دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم
در یک شہر آرام نگیرند و چون مطلب شرکت در حکومت بود محمد خان
سور سلیمان را دلجوئی نمودہ گفت خاطر جمع دار کہ حکومت را بزور از
فرید گرفتہ بتو خواہم داد و چون فرید برین سخن اطلاع یافت در فکر
کار خود شدہ منتظر معاملہ بابر بادشاہ با سلطان ابراہیم لودی بود۔

چون خبر کشته شدن سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید اندیشه‌مند شده بملازمت بهادرخان ولد دریاخان لوحانی که ولایت بهار را فرو گرفته و لوای شاهی افراشته خود را سلطان محمد خطاب داده بود رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشت. روزے سلطان محمد بشکار رفته بود. ناگاه شیرے ظاهر شد. فرید مقابل شده آن را بزخم شمشیر هلاک ساخت. سلطان محمد فرید را نوازش فرموده بخطاب شیرخان بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیرخان را در خدمت سلطان محمد قرب اختصاص تمام حاصل آمده اتالیقی پسر خرد خود جلال خان باو تفویض فرمود و بعد از مدتے شیرخان رخصت جاگیر گرفته بحسب اتفاق زیاده از میعاد ماند. روزے سلطان محمد در مجلس گله از شیرخان کرد که از وعدهٔ تخلف نموده نمی آید. محمد خان حاکم جونپور فرصت دیده بعرض رسانید که او بغایت محیل و مکار است. انتظار آمدن بادشاه محمود بن سکندر لودی دارد و باین حرف مزاج سلطان محمد را ازو منحرف ساخته گفت علاج آوردن او آنست که سلیمان نام برادرش که پدر در حیات خود او را قائم‌مقام خود داشت و مدتے است که ازو گریخته با من می باشد. اگر جاگیر شیرخان باو دهند هر آئینه مضطر شده و وان

خواہد آمد۔ سلطان محمد بواسطۂ حقوقِ سوابقِ شیرخان بے تقصیرِ ظاہری
بتغییرِ جاگیر رضا نداده بمحمد خان سور فرمود که بر وفقِ مناسب میان
برادران جاگیر را قسمت کن و تسکین فتنه و فساد بده۔ محمد خان سور بجاگیر
خود جانب جونپور آمده ساوی نام غلام خود را پیشِ شیرخان فرستاده پیغام
داد که برادرانِ تو سلیمان و احمد مدتے است که پیشِ من می باشند و از
حصه و رسدِ خود محروم اند۔ لائق آنکه حصۂ ایشان بدہی۔ شیرخان گفت
ملک روه نیست که ملکِ کسے باشد۔ مملکتِ ہندوستان است ہرکرا
بادشاه ده جاگیر باو تعلق میدارد و تا امروز روشِ سلاطین چنان بود که
آنچه مالِ میت می بود از روی شرع میانِ فرزندانش قسمت میکردند و ہرکرا
شایستۂ امارت میدانستند حکومت و سرداری باو میدادند۔

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

و من بحکم بادشاه ابراهیم لودی سہسرام و خواص پور ٹانڈه را متصرفم
چون ساوی غلام برگشته آنچه شنیده بود بمحمد خان سور گفت محمد خان
برآشفته بساوی غلام گفت تمام جمیعت مرا باتفاق سلیمان و احمد با خود
ببرو بضربِ شمشیر شیرخان را بدر کرده ہر دو پرگنه را تسلیمِ سلیمان و احمد کن

و سپهی کثیر نیز بکمک سلیمان و احمد گذاشته بیا. اتفاقاً دران وقت از جانب شیرخان بایک سکهه بنام غلامی او که پدر خواص خان است و داروغه خواص پور ٹانڈه بود. شیرخان خبر آمدن ساد هی و سلیمان و احمد شنیده بملک سکهه نوشته که در مقاومت و مدافعت تقصیر نه نماید. سادهی غلام و سلیمان احمد چون بظاهر خواص پور رسیدند. بایک سکهه بجنگ برآمده بقتل رسید و لشکر شیرخان متفرق شده بسهرام آمدند و شیرخان را تاب مقاومت نمانده اراده رفتن بطرفی نمود چنانچه بعضی گفتند پیش سلطان احمد باید رفت. شیرخان گفت که محمد خان امیر کلان اوست. خاطر او را خاطر من از دست نخواهد داد. پس رای صائب او برآن قرار گرفت که بخدمت جنید برلاس که از جانب حضرت بابر شاه حکومت کره مانکپور داشت برود و برادرش نظام نیز این رای را پسندیده

القصه شیرخان بعد از ارسال رسل و رسائل عهد و قول گرفت بملازمت سلطان برلاس شتافت و پیشکش بسیار گذرانیده مقرب گردید و از سلطان جنید فوجی آراسته کمک گرفته بجاگیر خود رفت و محمد خان سور تاب مقاومت نیاورده بکوه رهتاس گریخت و هردو پرگنه خود را شیرخان با پرگنه چوند و دیگر پرگنات آن نواحی متصرف

درآورده و گکهیان را بانواع خدمتگزاری نموده و زر داده دلجوئی نمود
و با تحف و هدایای لائق بخدمت سلطان جنید برلاس فرستاده اقوام
و قبیلهٔ خود را که گریخته بکوه درآمده بودند طلب نموده جمعیت خوب بهم
رسانید و محمد خان سور پیغام نموده که غرض من انتقام از برادران بود
شما را بجای عم میدانم - از تنگی کوه برآمده پرگنات خود را متصرف شوید
مرا پرگنات خود آنچه از خالصهٔ سلطان ابراهیم بدست آمده بس است -
محمد خان سور بجای خود قرار گرفته مرهون منت شیرخان گردید
و چون شیرخان را جمعیت خاطر دست داد نظام برادر خود را در جاگیر
گذاشته خود بخدمت سلطان جنید برلاس برکره رفت - اتفاقاً در آن
ایام سلطان جنید بملازمت بابرشاه میرفت - او را همراه خویش بآگره
برد - شیرخان بملازمت حضرت فردوس مکانی دریافته داخل دولتخواهان
شد و در سفر چندیری ملازم رکاب ظفر انتساب بود و چون چندگاه در
لشکر گذرانید طرح و طور و سلوک [illegible] روش مغل را مشاهده کرده روزی
با یاران خود گفت که مغل را از هندوستان بدر کردن آسان است - ایشان
گفتند بچه دلیل میگوئی ؟ گفت پادشاه ایشان خود بمعاملات کمتر میرسد و بامید
وزرا میگذارد - وزرا بمقتضای رشوت کار کرده حق پادشاهی بجا نمی آورند

وعیب افغانان آنست کہ باہم نفاق وارند اما اگر مرا دولت مساعدت
کند نفاق از میان ایشان بردارم وکار خود بسازم۔ یارانِ او برین
داعیہ کہ دران وقت محال می نمود خندہ میکردند تمسخر می نمودند
تا آنکہ روزے در مجلسِ مکانی بر سرِ سفرہ طبقِ ماہیچہ پیشِ شیر
خان نہادہ بود و او در خوردنِ آن خود را عاجز یافتہ ماہیچہ را برروی نان
برآوردہ بکارد ریزہ ساختہ باز در کاسہ کرد و از قاشق خوردن گرفت۔
حضرت بابر بادشاہ برین حال واقف شدہ بمیر خلیفہ گفت کہ این افغان
غریب کارے کرد و چون از کارہائے کہ با محمد خان سور کردہ بود مطلع شدہ
بتہ۔ بیرونِ زیرکیِ او اشارہ رفت۔ شیر خان از ہم زبانی بادشاہ با میر
خلیفہ آگاہ شدہ این قدر دانست کہ بنظرِ عبرت منظور است و این
معنی علاوۂ واہمہ کہ داشت شدہ ہمان شب از لشکر بادشاہ فرار
نمودہ بجاگیر خود رفت و بسلطان جنید برلاس نوشت کہ چون محمد خان سور
بسلطان محمد گفتہ میخواست کہ بر پرگناتِ من فوج فرستد مضطرب گشتہ
بے رخصت تعجیل بجاگیر شتافتم و خود را از زمرۂ دولتخواہان بیرون نمیدانم
القصہ چون شیر خان از طرفِ مغل مایوس و متوہم شدہ بود باتفاقِ
برادرِ خُرد خود نظام باز پیشِ سلطان محمد رفت۔ سلطان محمد او را نوازش کردہ

باتالیقیِ جلال خان پسرش بطریقِ اوّل مقرر و متقرب گشت۔ دران
ایام بحسب تقدیر سلطان محمد فوت شدہ جلال خان پسرش خورد سال
بود۔ قائممقامِ پدر شدہ والدۂ جلال خان لاڈو ملکہ نام مہمات را بپیش
آمدہ گرفتہ باتفاقِ شیرخان حکم میراند و در ہمان زودی مادرِ جلال
خان نیز فوت شدہ حکومتِ بہار مِن حیث الاستقلال بشیرخان
قرار گرفت و مخدوم عالم از امراء والیِ بنگالہ کہ حکومتِ حاجی پور داشتند
باشیرخان رابطۂ محبت و موافقت بہم رسانید و سلطان محمود والی
بنگالہ از و خاطرِ دگرگون کردہ قطب خان حاکمِ ولایتِ منگیر را
بتسخیرِ ولایتِ بہار و استیصالِ شیرخان و مخدوم عالم گسیل کرد و شیر
خان ہرچند درِ صلح زد و ملائمت نمودہ فایدہ نکرد۔ آخر باتفاقِ افغانان
دل برمرگ نہادہ قرار بجنگ داد و چون فریقین بہم رسیدند جنگے عظیم
شدہ قطب خان کشتہ شد و شیرخان غالب آمدہ فیل و خزانہ و حشم
بنگالہ را متصرف گشت و بیش از پیش صاحبِ قوت شدہ ازین جہت
لوہانیان از رشک و حسد باشیرخان درمقامِ نفاق شدند و قصدِ کشتنِ
او کردہ دران باب با جلال خان کہ او نیز از لوہانیان بود کنگاش کردند
و جمعے از متعلقانِ جلال خان شیرخان را ازان حال آگاہی بخشیدند۔

شیرخان بجلال خان گفت که امرای شما از روی حسد با من در مقام نفاق اند- اگر شما در علاج این امر سعی نمائید هر آینه بالضرورت از خدمت شما جدائی اختیار باید کرد- جلال خان گفت بدانچه صلاح تو باشد من از آن بیرون نیستم- شیرخان گفت که ایشان را دو فرقه باید ساخت یکی را بنابر تحصیل زر بر پرگنات روانه باید کرد و دیگری را بمقابل حاکم بنگاله باید فرستاد و بعده در محافظت خود بنوعی کوشید که جلال خان و لوهانیان از دفع او عاجز شده قرار دادند که بخدمت سلطان محمود والی بنگاله رفته نوکری اختیار نمایند و ولایت بهار را پیشکش نمایند- پس لوهانیان و جلال خان شیرخان را به بهانه آنکه در مقابل مثل باشد در بهار گذاشته خود پیش سلطان محمود رفتند و او ابراهیم خان پسر قطب خان را به کمک داده بر سر شیرخان فرستاد و شیرخان در قلعه که از گل ساخته بود متحصن شده و هر روز جمعی را بجنگ میفرستاد و زد و خورد میکرد تا آنکه ابراهیم خان مدد دیگر از حاکم خود طلبید- شیرخان بر طلب کمک مطلع شده مردم خود را بجانب جنگ مستعد ساخته و وقت یاس مردم خود را مهیا نموده از قلعه بیرون آمد و لشکر بنگاله هم صف پیاده و سوار آتشبازی و فیلان ترتیب داده مقابله نمودند- شیرخان فوجی از مردم خود در برابر ایشان

داشته مردم چیده وگزیده را عقبِ پشته مخفی ساخت وقرار داد که باقی
فوج مقابلِ غنیم تیر اندازی نمایند و پشت داده روی بگریز نهند تا
سواران ایشان بجهتِ تعاقب از میانِ توپخانه برآیند وچون چنین
کردند لشکری که مخفی بود یکباره حمله آورده دمار از روزگارِ بنگالیان
برآورده وابراهیم خان نیز نسبتِ پدر کار کرده بقتل رسید و جلال خان
نیم جانی بتگ پا بیرون برده به بنگاله رفت و تمامیِ فیلان و توپخانهٔ
بنگالیان بدستِ شیر خان درآمده ملکِ بهار نیز صاف گشت و استعداد
شاهی بهم رسید. گویند دران ایام تاج خان نامی از جانبِ بادشاه ابراهیم
لودی بحکومتِ قلعهٔ چنار اشتغال داشته و او را زنی بود لاڈ
ملکه نام عقیمه که تاج خان را نهایت محبت با او بود و پسرانِ تاج خان
که از زنانِ دیگر بودند از کمالِ رشک وحسد درمقامِ کشتنِ لاڈ ملکه شدند
شبی یکی از پسران که کلان تر از همه بود شمشیری به لاڈ ملکه انداخت
و زخم کاری نیامده غوغا شد که لاڈ ملکه را کشتند. تاج خان باشمشیر
برهنه خود را بدانجا رسانیده قصدِ پسر کرد. چون پسر بیقین دانست
که از دستِ او خلاصی ممکن نیست بقتلِ پدر مبادرت نمود و شمشیر آن
بی سعادت کارگر افتاده تاج خان کشته شد. چون پسرانِ تاج خان

سرانجام قلعه و سپاه نتوانستند نمود هر آئینه شیرخان که در همسائگی بود برین معنی اطّلاع یافته بمیر احمد ترکمان که عمدهٔ نوکران تاج خان وظاهری لاڈو ملکه بود در باب تادیب پسران بے ادب سخن درمیان آورده بعد آمد و شد رسولان قرار بران گرفت که شیرخان لاڈ ملکه را در حبالهٔ نکاح خود در آورده قلعهٔ چنار را متصرّف گردد۔ پس شیرخان عقد بالاڈو ملکه نموده قلعه را مع خزائن متصرّف گشت۔

نظم

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ   کمر دُم خود کند کام دل آهنگ
ازین جا میرساند دیده را نور   که نظّاره میسّر بود از دور

و در خلال این احوال بادشاه محمود بن بادشاه سکندر لودی از صدمهٔ افواج فردوس مکانی بابرشاه پناه برانا سنگا برده باتّفاق رانا سنگا و حسن خان میواتی و دیگر زمینداران بر سر فردوس مکانی بابر بادشاه آمد و در نواحی قصبهٔ جالوه جنگ کرده شکست خورد چنانچه در محل خود ثبت گردیده بادشاه محمود در حوالی چیتور روز بشب می آورد اتفاقاً اکثر امرای لودی که در ولایت پتنه اجتماع داشتند کس بطلب بادشاه محمود فرستادند و او آمد بسعی امرا باز بر مسند حکومت پتنه جلوس نمود

و از آنجا لشکر گران بولایت بهار در آمد. شیرخان چون دید که افغانان را از متابعت بادشاه محمود چاره نیست ناچار بملازمت آمد و رفته اطاعت و انقیاد نمود و امرای بادشاه محمود ولایت بهار را در میان هم تقسیم نموده پارهٔ بشیرخان گذاشتند. و عذر خواهی نموده گفتند که هرگاه ولایت جونپور را از تصرف مغل بر آوریم باز تمامی ولایت بهار از تو خواهد بود شیرخان درین باب قول نامه از بادشاه محمود گرفت و بعد از مدتی جهت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفته بسهسرام آمد. درین وقت که بادشاه محمود بقصد جنگ مغل و گرفتن ولایت جونپور میرفت کس بطلب شیرخان فرستاد. او جواب نوشت که متعاقب سرانجام لشکر نموده میرسم. امرای بادشاه محمود گفتند شیرخان بسی محیل است و مکار لائق آنکه بجاگیرش رفته او را همراه بگیریم و بادشاه محمود با لشکر خود متوجه جونپور شده امرای جنت آشیانی که در جونپور بودند تاب مقاومت نیاورده بدر رفتند و جونپور و آن نواحی بتصرف افغانان در آمده تا ولایت مانکپور را متصرف شدند. دران وقت حضرت جنت آشیانی نواحی کالنجر تشریف داشتند و غلبه و طغیان افغانان بمسامع علیه رسید. عنان عزیمت بدفع و رفع افغانان معطوف ساخت. بادشاه محمود

وبتن و بایزید و دیگر امرای افغانان در برابر آمده مقابله نمودند چون
شیرخان از سرداری وکلان تری بتن و بایزید در تاب بوده میخواست
که خود بزرگ شود از روش کار غلبهٔ مغلان برای العین مشاهده می نمود
در خفیه بمیر هندو بیگ که از امرای کبار و سپه سالار مغل بود پیغام
داد که چون من پروردهٔ نعمت فردوس مکانیم در وقت جنگ سبب
هزیمت افغان خواهم شد. چنانچه در روز جنگ با فوج خود طرح داده
بکنارے رفت و جنت آشیانی بفتح فیروزی اختصاص یافته بادشاه
محمود و بدحال بولایت پٹنه رفت و گوشه گرفته ترک سپاهگری کرد تا
آنکه در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بولایت اوڑیسه رفته در آنجا وفات
یافت و جنت آشیانی بعد از فتح متوجه آگره شده امیر هندو بیگ
را پیش شیرخان فرستاد که قلعهٔ چنار را بوی سپارد. شیرخان در دادن
قلعه عذر آورد و امیر هندو بیگ برگشته بملازمت آمد و چون این خبر
بجنت آشیانی رسید متوجه قلعهٔ چنار شده جمعے از امرا پیشتر فرستاد
تا قلعه را محاصره نمودند شیرخان عریضهٔ ارسال داشت که من بتوجه
و امداد حضرت فردوس مکانی بابر بادشاه بمرتبهٔ نکوست رسیده ام
و در جنگ بادشاه محمود و بتن و بایزید سبب فتح آن حضرت شدم

بادشاہ اگرچہ بارر ابمن مسلّم دارد قطب خان پسر خود را با فوجے بخدمت
فرستادہ لوازم خدمتگزاری بتقدیم رسانم وچون دران یورش غلبہ و
استیلای بہادرشاہ گجراتی ہمہ با مع عزوجلال رسیدہ بود و درین وقت
مدارا لائق نمودہ عرضش بدرجہ قبول افتاد و شیرخان وقطب خان را
باعیسیٰ خان حاجب کہ بمنزلہ فرزند او بود بملازمت فرستاد وجنت
آشیانی مراجعت نمودہ بمہم بہادرشاہ گجراتی پرداخت۔

القصہ قطب خان با پانصد سوار در رکاب آن حضرت بود لیکن
از گجرات گریختہ پیش پدر آمدہ و درین مدت شیرخان فرصت یافتہ
ولایت بہار را متصرف ساخت و لشکر بہ بنگالہ کشید۔ امرای بنگالہ
در مقام محافظت گڑھی شدہ یکماہ جنگ کردند۔ آخرالامر گڑھی
بتصرف شیرخان درآمدہ بولایت بنگالہ رفت و بادشاہ محمود بنگالی
طاقت جنگ نیاوردہ در حصار گور متحصن شد و شیرخان مدتے
بمحاصرہ مشغول گشتہ چون یکے از زمینداران بہار فتنہ انگیختہ بود
بجانب بہار برگشت وخواص خان دیگر امرای خود را بہ تسخیر بنگالہ گذاشت
وچون مدت محاصرہ بطول انجامید وغلہ در شہر نایافت
شد ناچار سلطان محمود از راہ کشتی گریختہ بحاجی پور رفت وشیرخان

خاطر از فتنه و فساد جمع ساخته و دنبال سلطان محمود نموده اوّلاً علاج
جنگ کرده زخمی از معرکه گریخت و بنگاله بتصرّفِ شیرخان درآمده
عروسِ آن مملکت را در آغوش کشید و چون جنّت آشیانی از سفرِ
گجرات معاودت نموده باگره آمد دفعِ شیرخان را اهم دانسته رایاتِ
جهان کشا بطرفِ چنار بحرکت درآمد- جلال خان که در قلعهٔ چنار بود
و غازی خان سور و جمعی دیگر را بحراست قلعه گذاشته خود بجانبِ
کوهستان جهارکهند رفت و چون شش ماه از محاصرهٔ قلعهٔ چنار
گذشت رومی خان که صاحبِ اهتمامِ توپخانهٔ بادشاهی بود در دریا
سرکوبها ساخته قلعه بتصرّفِ سپاهِ مغل درآمد و بادشاه محمود که
زخمدار از معرکهٔ شیرخان گریخته بود درین وقت ملازمتِ بادشا
مشرف شد- جنّت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجه
شیرخان شده و او جلال خان و خواص خان و اکثر لشکرِ خود را بمحافظه
گڈهی که سرحدِ بنگاله است فرستاد و جنّت آشیانی جهانگیر قلی بیگ
و دیگر امرا را پیشتر روانه فرمود و جلال خان و خواص خان که در گڈهی
بودند با ایشان جنگ کرده غالب آمدند- جنّت آشیانی دیگر بار افواج
فرستاده خود نیز از عقب بسرعت رسیده و فتح گڈهی شد- جلال خان

پیشتر بدر رفت و چون جنّت آشیانی از گڈھی گذشت شیرخان شهر گور
را خالی کرده بجانب چهارکهنڈ رفت و بواسطهٔ قُرب و جوار در اندیشهٔ
تسخیرِ قلعهٔ رهتاس گردید تا زن و فرزندان خود را در انجا گذاشته بفراغِ بال
در اقلیم ستانی و جنگِ جنّت آشیانی پردازد۔ از انکه گرفتنِ آن قلعه بجبر
و قهر امکانِ عقلی نداشت متوسّل و متشبث بدامنِ حیله و تدبیر گشته
کسان نزدِ راجهٔ آن حصنِ فلک اساس که راجه هرکشن نام داشت
فرستاده پیغام کرد که ولایتِ بهار بغایت شکست و لشکر بسیار
نزد من جمع آمده ازین سبب ارادهٔ تسخیرِ ولایتِ بنگاله دارم و خاطر
بسببِ قُرب و جوارِ مُغلان جمع نیست۔ اکنون اعتماد بر یاری و دوستی
تو کرده اهل و عیال خود و سپاهیان خود را میخواهم که بقلعهٔ تو فرستم
و بخاطرِ جمع به بنگاله درآیم۔ راجه از قبول این ملتمس سرباز زده و
شیرخان دیگر باره مردم سخندان مع تحف و هدایا بخدمتِ راجه و وکلای
او فرستاده پیغام نمود که بجز عورات و خزانه چیزے دیگر نخواهم فرستاد
اگر فتحِ بنگاله نصیب شده بسلامت معاودت نمودم ادای حقِ
شفقتِ شما بواجبی خواهم کرد و اگر قضیه برعکس باشد بارے عیال
و اموال من نزدِ شما ماند نه بدستِ مُغلان که دشمنِ قدیم اند افتد۔

راجهٔ آن حصار بطمع آنکه خزانهٔ باد آورد بدستش می آید قبول کرده
شیرخان هزار ڈولی ترتیب داده بطریقی که در هندوستان عورت
را از جائی بجائی در ڈولی نشانیده و برقع انداخته می برند در هر ڈولی
بجای زنی دو مرد مردانه در آورده و پالغی کس دیگر را بر دوش هر دو را
چادره بر سر نهاده چوبدستی بجای عصا در دست هر کدام داده بپای قلعه
فرستاد. چون در چند ڈولی که پیش می بردند جمعی از پیرزالان نشانده
بود و خواجه سرایان نیز همراه بودند راجه و متعلقانش تغافل مطلق
شده تفحص و تجسس ننمودند و مال و منال را ملک خود تصور کردند
و در بالا بردن تعجیل نمودند و بعد از آنکه ڈولیهای تحویلی که راجه برای
آنها تعیین کرده بود رسیدند کهنه گرگانِ ڈولی نشین که راجه ایشان
را زن تصور کرده بود با شمشیرهای آهیخته مردانه بدر دویدند مزدوران
پول سیاه را که مانند زر سرخ بر سر داشتند افگنده هیجا علم کردند
و روی بدروازه آورده با راجه هرکشن و مخصوصانِ او که در کمالِ
غفلت بودند بجنگ پیوستند. دران اثنا شیرخان که لشکرِ خود
را مستعد و مکمل کرده گوش بر آواز بود خود را بشتاب سحاب بدروازها
رسانید و چون دروازه را گشاده دید با اکثر مردم خود بدرون در آمد

وراجہ ہرکشن کہ با جمعی از مخصوصان خود لحظہ بجنگ ایستادہ آخر چون دانست کہ کار از دست رفتہ است دروازۂ عقب قلعہ را گشادہ بہزار مشقت نیم جانی بتگ پا بیرون برد و مثل رہتاس قلعہ کہ در ربع مسکون نظیر ندارد باخزائن باین سہولت بتصرف شیرخان درآمدہ قبل ازان درسنوات سابق نصیرخان فاروقی حاکم خاندیش ہمین مکر و تدبیر قلعہ اسیر را از اسا اہیر گرفتہ بود و رہتاس بی مبالغہ و اغراق در استحکام بجائی است کہ مسافران ربع مسکون مانند آن نشان نمی دہند۔

القصہ اکثر بقاع و قلاع ہندوستان بنظر مؤلف درآمدہ است اما ہیچو رہتاس قلعۂ دیدہ نشدہ۔ الغرض در توالی بہار بر زبر کوہی رفیع واقع شدہ۔ در عرض و طول زیادہ از پنج کردہ و از دامن کوہ تا دروازۂ قلعہ یک کردہ را بیشتر است و در اکثر امکنۂ آن حصار سپہر آثار چشمہای آب خوشگوار موجود است بلکہ در مکانی کہ چاہ میکنند بعد از حفر یک و نیم ذراع تا دہ ذراع چشمۂ آب شیرین پدیدار میگردد و ہر کرا نظر بران قلعہ می افتد بی اختیار بزبان می آورد کہ بدیع صنائع اقتدار آفریدگار است و بنا بر آنکہ خاطر ہمت ہیچ یک از بادشاہان عالیمقدار

درهوای تدبیر تسخیر آن قلعه پرواز نکرده بود بتصرف شیرخان درآمد۔ افغانان قوی دل شده اهل وعیال خود را دران قلعه درآورده اسباب قلعه داری بدرجه اتم سامان نمودند۔ بیت

بیچاره کشاده شود کار سخت بمدت برآید بهار از درخت

وجنت آشیانی مدت سه ماه در شهر کور که درکتب سلف به لکهنوتی مذکور است توقف نموده بعیش وعشرت گذرانید۔ درین وقت خبر رسید که هندال مرزا در آگره ومیوات علم بغی ومخالفت افراشته خطبه بنام خود خوانده شیخ بهلول را بقتل رسانید۔ آن حضرت جهانگیرقلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در کور گذاشته مراجعت فرمود وچون لشکر بادشاهی از کثرت باران وگل ولای بی سامان شده اکثر اسپان سپاهیان سقط شده بودند۔ وبنهایت بی سرانجامی بحال مردم راه یافته بود شیرخان فرصت غنیمت شمرده با لشکری زیاده از مور وملخ بر سر راه آمده ودر نواحی جوسا رمقابله نموده وگرد لشکر خود قلعه ساخته نشست وبعد از رسل ورسائل شیخ خلیل نام شخصی را که مرشد خود میدانست بخدمت جنت آشیانی فرستاده پیغام داد که ولایت بهار را تا گدهی بتصرف اولیای دولت گذاشته خطبه درسکه بنام نامی آنحضرت می سازم نظر

برین چون مقدمهٔ صلح قرار گرفت لشکریان بادشاهی بنسبت بدیگر
روزها بیشتر غافل شدند و آب جوسا را پل بسته در فکر عبور گشتند شیر
خان ایشان را غافل یافته وقت شب ایلغار فرمود و قریب صبح در
سنه ۹۴۶ نهصد و چهل و شش با لشکرے آراسته و فیلان کوه پیکر بجنگ
آمد افواج بادشاهی را فرصت ترتیب نشد و شکست افتاده و جنت
آشیانی در کمال پریشانی متوجه آگره شد۔

بیت

همه سال گوهر نه خیزد ز سنگ — گهے صلح سازد جهان گاه جنگ

و شیرخان مراجعت نموده به بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکرے
که در آنجا بود بدفعات با او جنگ کرده چون زورے نداشتند خود را
علف تیغ شیرخان ساختند و شیرخان خود را شیرشاه خطاب داده
سکه و خطبه بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه و شوکت تمام متوجه
آگره شد و درین وقت که یگانه باید ساخت کامران مرزا از
خدمت جنت آشیانی جدا شده به لاهور رفت و امرای چغتائی بدان
سبب که بادشاه تربیت ترکمانان می نماید و در عزت ایشان میکوشد
نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند چنانکه گذشت باوجود این حال جنت

آشیانی از آگره بقنوج شتافته از آب گنگ گذشت و درین محل لشکرِ مُغل بصد هزار و لشکرِ افغانان به پنجاه هزار سوار میرسید - بالجمله در روز عاشوره سنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت لشکرِ مُغل کوچ کرده ارادهٔ فرود آمدنِ منزل داشتند که شیرشاه صف آراسته بجنگ پیش آمد و لشکرِ مُغل بے جنگ هزیمت یافته - جنّت آشیانی در آب اسپ انداخت و به محنت تمام بدر آمده متوجّه لاهور شد و چون شیرشاه تا لاهور تعاقب نمود جنّت آشیانی بجانب سنده روان شد و شیرشاه تا خوشاب و نیال نموده و اسمٰعیل خان و غازی خان و فتح خان بلوچ دودائی که سردارِ طائفهٔ بلوچ بودند آمده شیرشاه را دیدند و شیرشاه کوهستان سنده و حوالیِ کوه بالنات را ملاحظه کرده در جائے که قلعه ضرور بود طرحِ قلعه انداخت و موسوم بر هتاس کرد و درین وقت خواص خان غلامِ خود را که بسعی و مردانگیِ آورنامهم پادشاهی بکف آورده بود امیر الامرا گردانیده عشیر ممالکِ محروسه باقطاعِ وی مقرر فرمود - آورا با هیبت خان نیازی و لشکرے بسیار در آنجا گذاشته بجانبِ هندوستان مراجعت کرده و چون باگره رسید شنید که خضرخان سفروانی که از جانب او حاکم بنگاله بود دخترِ سلطان محمود بنگالی را بعقد در آورده و بنشست

و برخاست بطریق پادشاهان سلوک می نماید. شیرشاه گفت بعلاج
واقعه پیش از وقوع باید کرد. پس این مهم را واجب دانسته بجانب
بنگاله نهضت فرمود و خضرخان شیروانی باستقبال آمده محبوس گشت
و شیرشاه ولایت بنگاله را بچند کس قسمت نموده ملوک طوائف ساخت
و قاضی فضیلت را که از علمای ولایت کرده بود و بحسن دیانت و امانت
اتصاف داشت و در السنه و افواه بقاضی فصیح مذکور است امین ولایت
گردانیده صلاح و فساد ملک را در قبضهٔ اقتدار او گذاشت
و مراجعت نموده به آگره آمد و در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بعزم تسخیر
ولایت مالوه حرکت کرد. چون بگوالیار رسید شجاعت خان افغان که
از امرای بود و پیشتر از محاصرهٔ قلعهٔ گوالیار تعیین شده بود و ابوالقاسم
بیگ را که از قبل جنت آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را بتصرف دیوانیان
شیرشاهی درآورد و شیرشاه چون بمالوه رسید ملوخان حاکم مالوه که از
غلامان سلاطین خلج بود از راه صلح درآمده بی طلب با یلغار آمده او را دید
وهم بعد از چند روز از هراسی که بر خاطر او استیلا یافت راه فرار پیش گرفت
و شیرشاه حاجی خان را بحکومت مالوه گذاشته شجاعت خان را نیز
در سرکار سیواس جاگیر داده همانجا گذاشت و خود متوجه رن تنبور

گردید ملوخان بعد از رفتن شیرشاه باز بمالوه آمده با حاجی خان
وشجاعت خان جنگ کرده وشکست یافته بدر رفت وچون فتح شجاعت
خان شده بود شیرشاه حاجی خان را طلبیده حکومت مالوه شجاعت
خان مسلم داشت وخود بنواحی رن تنبور رسیده وایلچیان چرب زبان
فرستاده قلعه را از گماشتگان سلطان محمود لودی بصلح گرفت و از انجا
باگره آمد- گویند چون خبر جنگ وفرار ملوخان بشیرشاه رسید در بدیهه این
مصرع خواند ع با ما چه کرده دیدی ملو غلام کیدی-
وشیخ عبدالحی وشیخ جمالی مصرعه دیگر گفت ع
قولیست مصطفی را لاخیر فی عبیدی
بالجمله شیرشاه مدت یک سال در آگره قرار گرفته سرانجام لشکر وملک
نمود- هیبت خان حکم فرستاد که ملتان را از تصرف بلوچان بر آورد
و او رفته با فتح خان بلوچ جنگ کرده وغالب گشته ملتان را مسخر ساخت
وشیرشاه رعایت او کرده وی را بخطاب اعظم همایون داده ودر سنه ۹۵۰
نهصد وپنجاه پورن مل ولد راجه سلهدی پوربیه در قلعه رایسین علم غلبه
واستیلا افراشته اکثر پرگنات آن نواحی را متصرف شده- ازین سبب
عرق جمعیت شیرشاهی بحرکت درآمده بتسخیر قلعه رایسین پرداخت

و چون مدّت محاصره بامتداد کشید شیرشاه سخن صلح درمیان آورده با پورن مل عهد و پیمان بست که باو ضرری جانی نرساند و پورن مل با زن و فرزند و چهار هزار راجپوت نامی از قلعه برآمده بیرون منزل کرد و از علمای وقت میرزا رفیع الدین صفوی با وجود عهد و پیمان فتوی بقتل پورن مل داد. شیرشاه تمام لشکر و فیلان کوه پیکر آراسته برسر پورن مل فرستاد تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند. پورن مل و راجپوتان دل بر مرگ نهاده کارنامی کردند که داستان رستم و اسفندیار بازیچه شد و پروانه وار خود را بدم تیغ و تیر و دندان فیل بی محابا بدانسان زدند که جمله با زن و فرزند خود را کشتند و سوختند. و شیرشاه مراجعت نموده بآگره آمده چند ماه قرار گرفت و بتازگی سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت مارواڑ گردید و در هر منزل گرد لشکر را خندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و احتیاط بتقدیم میرسانید و چون بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر گشت بفکر صائب و اندیشهٔ درست بفرمود تا جوالهای ریگ پر ساخته بالای هم میگذاشتند و قلعه می ساختند. اوّل بر مالدیو که حکومت ولایت ناگور و جودهپور داشت و درمیان راجهای هندوستان بکثرت لشکر و حشم ممتاز بود رفت قریب پنجاه هزار سوار راجپوت

در ظلِ رایتِ رای مالدیو جمع گشته تا مدت یک ماه در نواحی اجمیر در برابر
شیرشاه نشست و هیچکدام در جنگ پیشدستی نمی نمودند و شیرشاه
جمعیت او را بخاطر آورده از آمدنِ خود پشیمان گشت و چون مالدیو وارث
آن مملکت نبود بلکه خروج نموده بتغلب راجهای آن ملک را مغلوب
ساخته بود هر آئینه راجها فرصت یافته نزدِ شیرشاه آمدند و بمشورت
شیرشاه کتابات از زبانِ امرای مالدیو بخط هندی به شیرشاه نوشتند
که ما بنابر ضرورت درین مدت اطاعت مالدیو میکردیم و بجفای او ساخته
منتظر لطیفهٔ غیبی بودیم الحمدلله که مثلِ تو پادشاهی متوجه این صوب
گشت تا انتقامِ چندین سالهٔ ما را از و بکشد. پس هرگاه لشکرِ ظفر اثر اسلام
نزدیک برسد ما از راجه مالدیو جدا شده بموکبِ عالی ملحق میگردیم و بر وفق
همان مکاتیب نیز از زبانِ شیرشاه نوشتند که انشاء الله تعالی بعد از فتح و
مغلوبیتِ مالدیو شما را معزز و مکرم داشته جمیع اقطاعِ موروثی آباء و
اجدادِ شما ارزانی میدارم. باید که خاطر جمع داشته در اظهارِ لوازمِ دولتخواهی
خود را معاف ندارید. پس آن کتابات مزور را بلطائف الحیل بدست
مالدیو انداختند و مالدیو که همیشه از زمینداران امرای خود اندیشه و
دغدغه در خاطر داشت از مطالعهٔ مکاتیب هراسان شده با آنکه سه

چهار منزل بقصد جنگ پیش آمده بود توقف نمود و کوهنیا نام که از
امرای او بکثرت سپاه و وفور شجاعت از همه مردم امتیاز داشت
در پیش رفتن و جنگ کردن مبالغه بسیار بجای آورد و چون یکی از
کتابات بنام کوهنیا بود و یقین مالدیو شد که او برای مصلحت خود
ترغیب قتال می نماید توهمش زیاده شده تا از هم مراجعت گشت و
کوهنیا و دیگر امرای او هر چند نصیحت کردند سودمند نیفتاد و ایشان
چون بر مضمون کتابات حیله آمیز شیرشاه مطلع شدند از تهمت بیوفائی
که در مذهب همه کس خصوص راجپوتان اهل ننگ و عار است
اندیشیده باتفاق بمالدیو گفتند که دولتخواهی و اخلاص ما چون محمول
بر نفاق می شود واجب و لازم است که برای دفع مظنه تو با شیرشاه
چندان حرب نمائیم که فتح کنیم یا کشته شویم و باین قرار داد خواهی نخواهی
وداع کرده وقت شب که مالدیو کوچ کرده بولایت دور دست
خود رفت کوهنیا و دیگر امرای بزرگ با ده دوازده هزار سوار که
در جمیع معارک از ایشان آثار مردانگی بظهور رسیده بود بعزم شبخون
بجانب لشکر شیرشاه روان شدند در راه غلط کردند و در روز به لشکرگاه
شیرشاه رسیدند و از کمال حمیت و غیرت افغانان که سبب اغراق

هشتاد هزار سوار بوده‌اند بجنگ ایستاده مصاف دادند و اکثر افواج افاغنه
را برهم زده نزدیک بآن رسیده بود که شیرشاه فرار نماید ناگاه یکی
از امرای عمدهٔ افغانان موسوم بجلال خان جلوانی معروف بشجاعت
و کاردانی با لشکر تازه زور رسیده و هم از گردِ راه بر راجپوتان حمله
آورده سلک جمعیت ایشان را از هم پاشید و کونبها و دیگر راجپوتان
کشته شدند و شیرشاه بر شکست متیقن شده بود ظفر یافته بزبان
آورد که برای یک مشت ارزن پادشاهی هندوستان را بر باد داده
بودیم - چه در ملک مالدیو بسبب کثرت ریگ و کمی آب مثل دیگر
ممالک هندوستان گندم و جو و نخود و نیشکر و تنبول و برنج خوب
نمی شود و اکثر مزروعات ایشان ارزن است که بزبان هندی آن
را باجرا گویند و نیز مالدیو از جنگ امرای بیگناه و قتل ایشان بتزویر
و حیلهٔ افغان مطلع شده تاسف بسیار خورده و ناکام بکوهستان
جودهپور گریخت و شیرشاه بعد ازین فتح که نه درخور بازوی او بوده
بقلعهٔ چیتور رفته بصلح گرفت و اجمیر را تسخیر کرده - رنتهنبهور را بجاگیر عادل
خان پسر بزرگ خود داده بود عادل خان چند روز رخصت گرفت
تا سیر قلعه و سرانجام آن قدر نموده متعاقب آید و شیرشاه از انجا بجانب

قلعهٔ کالنجر که محکم ترین قلاع هندوستان است متصرف کرده و راجهٔ کالنجر بواسطهٔ بدعهدی که در باب پورن مل دیده بود اطاعت کرده در مقام مخالفت شد. شیر شاه قلعه را مرکز وار در میان گرفته بساختن نقب و سرکوب و ساباط اشتغال نمود و چون ساباط بقلعه رسید شیر شاه از اطراف جنگ انداخت و در جایے که خود ایستاده بود مردمان حقه‌های پر داروی تفنگ باندرون قلعه می انداختند. اتفاقاً یک حقه به دیوار قلعه خورده برگشت و شکسته در میان حقه‌های دیگر افتاد و آتش درگرفت. شیر شاه با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام دانشمند و دریا خان سروانی سوختند و شیر شاه بآن حالت خود را بدورچل رسانید و هر لحظه که نفس می کشید و شعور بهم می رسانید فریاد کرده لشکر را بجنگ ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید و اهتمام تمام بجنگ می فرستاد. در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو بود خبر فتح قلعه شنیده ودیعت حیات سپرد.

نظم

ز روزگار چنین عالمم پسند آمد　　که خوب و زشت و بد و نیک در گذر دیدم
درین صحیفهٔ مینا رخانهٔ خورشید　　نگاشته سخن خوش باب زر دیدم

که ای بدولت دو روزه گشته مُستظهر مباش غرّه که از تو بزرگتر دیدم

شیرشاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال بادشاهی بلادِ هندوستان کرد. بعقل و تدبیر صاحبِ امتیازِ تمام داشت و آثارِ پسندیده بسیار گذاشت چنانچه از بنگاله و ستارگاؤن تا آب سِندھ که بآبِ نیلاب اشتهار دارد یک هزار و پانصد کروه است و در هر یک کروه سرای ساخته چاه و مسجد از خشت پخته و گچ پرداخته موذن و مقری و امامے مقرر نموده آنها را وظیفهٔ معین کرده و در هر سرای یک دروازه طعام پخته و خام برای مُسلمانان و دروازهٔ دیگر کذالک برای هندوان مقرر نموده که دائم میرسانیدند تا مسافران عسرت نکشیده باشند و در هر سرای دو اسپ یام که بزبانِ هندی ڈاک گویند نگاه داشته که روز خبرِ نیلاب و اقصایِ بنگاله باو می رسید و درین راه هر دو جانبِ خیابان از درختانِ میوه دار از قسم کھرنی و جامون وغیره نهال نشانیده بود که خلائق در سایه اش آمد و شد میکردند و همین طریق از آگره تا مندو که سی صد کروه است درختِ میوه دار برپا کرده بود و سرای و مسجد ساخته و در عهدش امنیت بمرتبهٔ بود که متردّدین در صحرا و بیابان هر جا میرسیدند از کالای خود اندیشه

نکردہ بفراغت می غنودند۔ گویند اگر زاسپے باسبدے پر از طلا در صحرا شبہا خواب کردے حاجت پاسبان اصلا نبودے۔ شیرشاہ ہرگاہ کہ ریش سفید خود را در آئینہ دیدے گفتے کہ دولت و شاہی نزدیک بوقت شام بمن روی آوردہ۔ پس درین باب تاسف بسیار خوردے و شعر مضحکانہ و ہندوستانیانہ گفتے۔ القصہ این بیت سجع نگینہای اوست

بیت

شہ اللہ باقی ترا باد دائم   ہمان شیرشہ بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلائق کردے و سرانجام سپاہ و تیمار رعایا بواجبی نمودے و بر طریقۂ عدل و داد استقامت داشتے۔

بیت

پس از مرگ ہر کس کزو نام ماند   ہمانا کہ در زندگی کام ماند

و شاعرے تاریخ فوت او گفتہ۔ قطعہ

شیرشاہے کہ از مہابت او   شیر و بز آب را بہم میخورد
چون برفت از جہان بدار بقا   گشت تاریخ او ز آتش مرد ۹۵۲

ذکر سلطنت سلیم شاه بن شیرشاه افغان سور

در وقتیکه شیرشاه فوت شد عادل خان پسر بزرگ او که ولیعهد بود
در رنتهنبور بود و پسر خورد او جلال خان در قصبه ریون از توابع پتنه بود
و امرا چون دیدند که عادل خان دور است و وجود حاکم ضروری باشد
کس بطلب جلال خان فرستادند او در پنج روز خود را بأردوی شاهی
رسانید و بسعی عیسی خان صاحب و دیگر امرا در تاریخ پانزدهم ماه
ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه و چهار در پای قلعه کالنجر جلوس فرمود
مخاطب باسلام شاه گشت و برزبانها سلیم شاه مذکور است

القصه چون سلیم شاه قایمقام پدر شد به برادر بزرگ که عادل
خان باشد عرضداشت نوشته اظهار کرد که چون شما دور بودید و من نزدیک
بسبب تسکین فتنه تا آمدن شما محافظت لشکر نمودم و مرا بجز اطاعت
و فرمانبرداری شما چاره نیست و از کالنجر متوجه آگره شد چون بنواحی
قصبه کوره رسید خواص خان از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی
جشن جلوس ترتیب کرده بار سلیم شاه را باتفاق امرا بتخت سلطنت
اجلاس داد و بعد ازان سلیم شاه بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر

بجانب عادل خان نوشت و اظهار محبت کرده طالب ملاقات گشت
و عادل خان بامرای سلیم شاه که قطب خان نایب و عیسی خان نیازی
و خواص خان و جلال خان جلوانی باشند قلمی نمود که شما در آمدن من
چه صلاح بینید و سلیم شاه هم نگاشت که اگر این چهار کس آمده مرا
تسلی نمایند می آیم سلیم شاه آن چهار کس را نزد عادل خان فرستاد
و ایشان بعهد و قول تسلی عادل خان نموده قرار دادند که در ملاقات اول
او را رخصت دهند هر جا از هندوستان جاگیر خواهد بگیرد - عادل
خان باتفاق آنها متوجه آگره شد - چون بقصبهٔ سیکری که بالفعل بفتح
پور اشتهار دارد رسید هم سلیم شاه در شکار بود - این خبر شنیده بجای
که بجهت ملاقات آراسته بودند استقبال نموده ملاقات کرده و آثار
محبت برادری از طرفین ظاهر شده لحظه باهم نشستند و متوجه آگره
شدند - سلیم شاه غدری نسبت برادر اندیشیده قرار داده بود که
از مردم او بیش از دو کس در قلعهٔ آگره با عادل خان نگذارند لیکن
در دروازه مردم او ممتنع نشده جمعی کثیر در آمدند و اندیشه و تدبیر سلیم شاه
بر آمده بالضرورت اظهار ملایمت نموده و پابوسی کرده گفت که تا حال
من افغانان سرکش و بی سر انجام داشتم - آینده آنها را بتو می سپارم و دست

او گرفته بر تخت نشاند و بنیادِ چاپلوسی کرد۔ عادل خان چون عیّاش و فراغت جوی بود و در راه بازی دکیه سلیم شاه را امید است قبول نکرد و برخاست و سلیم شاه را بر تخت نشانیده اوّل خود سلام کرد و مبارکباد پادشاهی گفت آنگاه از امرا هر یکے مبارکباد گفته لوازم نثار بتقدیم رسانیدند و هم دران مجلس قطب خان نایب و عیسیٰ خان نیازی و خواص خان عرض کردند که قول وعهد که در میان آمد اینست که در ملاقات اوّل عادل خان را رخصت داده بیانه و توابع بجاگیرش مقرر شود و سلیم شاه قبول نموده عادل خان را رخصت بیانه داد و عیسیٰ خان و خواص خان را همراه کرد بعد از دو سه ماه سلیم شاه غازی محلی را که از محرمان و مقربان بود با چولانهٔ طلا فرستاد که عادل خان را گرفته و مقید نموده بیاورد۔ عادل خان این خبر شنیده نزدِ خواص خان که در میوات بود رفت و از نقض عهدِ سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خان را دل بهم برآمد و غازی محلی را طلبید و همان چولانه را بر پایش نهاده لوای مخالفت برافراشت و با امرائے که همراهِ سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت و باتفاقِ عادل خان با لشکرِ گران متوجهِ آگره شده

قطب خان نایب و عیسی خان که در قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه
رنجیده بعادل خان نیز ترغیبات نوشتند و قرار داد چنین شد که پاسی
از شب هنوز باقی باشد که عادل خان خود را باگره رساند تا مردم
بے حجاب و مانع از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد- اتفاقاً
عادل خان و خواص خان چون بقصبهٔ سیکری که دوازده کروهے از آگره است
رسیدند بملاقات شیخ سلیم که از مشایخ وقت بود رفتند و چون شب
برات بود خواص خان را بجهت نمازے که دران شب مقرر است توقف
و اهمال حاصل شده چاشتگاه بنواحی آگره رسیدند- سلیم شاه از طرز
آمدن آگاه شده مضطرب وار بقطب خان نایب و عیسی خان
نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من درباب عادل خان بدعهدی واقع
شده بود خواص خان و عیسی خان چرا بمن اعلام نکردند تا من از
اندیشهٔ فاسد باز آیم- قطب خان اضطراب سلیم شاه دیده گفت
باکے نیست- هنوز کار از علاج بیرون نشده است- تسکین این
فتنه را من متعهدم- سلیم شاه قطب خان نایب و دیگر امرا را که فی الجمله
اتفاق با عادل خان داشتند بهانهٔ آنکه رفته رفته صلح و صلاح
درمیان آرند رخصت نموده که نزد عادل خان بروند و قصد او

این بود که آن جماعت را از خود دور کرده بجانب قلعه جهت دست
آوردن خزانه فرار نماید و دیگر باره سامان و استعداد لشکر نموده بکار
جنگ و محاربه پردازد - عیسی خان نیازی او را ازین امر نهی کرده گفت
ترا بر دیگر مردم اعتماد نیست - ده هزار کس افغانان قرملی وغیره از
ایام شاهزادگی نوکر خاصهٔ تو اند و خود محل اعتماد هستند با وجود این
قدرت و شکست امر عجیب است که تکیه بر دولت خداداد نمی نمائی و فرار
بر قرار اختیار میکنی و امرا هر چند که مخالفت باطنی داشته باشند نزد
خلیم فرستادن از حزم و احتیاط بیرون است - پس لایق آن است
که خود بنفسه بر تمام لشکر سبقت نموده بمیدان کارزار در آئی
و پای ثبات محکم نمائی که هیچکس در حضور تو بجانب مخالف نخواهد
رفت - سلیم شاه ازین سخن قوی دل گشته قرار بر استقامت داد
و قطب خان نایب و دیگران را که رخصت داده بود باز طلبیده گفت
که من بدست خود شما را چگونه بنیم سپارم باشد که بدی در حق شما
سگالند و بعد از آن آمادهٔ حرب شده از شهر برآمده و در میدان
بایستاد - مردمانی که بعادل خان زبان داشتند سلیم شاه را
در معرکه دیده از شرم داخل یساول شدند و در ظاهر بلدهٔ آگره

جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرموده و سنگ تفرقه
در جمعیت عادل خان و خواص خان انداخت چنانچه خواص خان و
عیسی خان نیازی بمیوات رفتند و عادل خان تنها به پتنه رفت
و ناپیدا شد چنانکه از احوال او هیچکس خبر نیافت و ندانست که کارش
چه شد بعده سلیم شاه عقب خواص خان و عیسی خان نیازی
لشکر تعیین نمود و در فیروزپور جنگ شده شکست بر لشکر سلیم شاه
افتاد پس از ان چون نوبت دیگر لشکری رسید خواص خان و عیسی
خان تاب نیاورده بجانب کوه کمایون رفتند سلیم شاه قطب خان
نائب و جمعی دیگر را بر سر ایشان تعیین کرده آورد رفته دامن کوه
کمایون فرا گرفته و دائم دامن کوه را تاخته و تاراج نموده خرابیها می
درین وقت سلیم شاه خود بطرف چنار عزیمت نموده در اثنای راه
جلال خان جلوانی و برادرش را بسبب اتفاقی که با عادل خان
داشتند گرفته بقتل رسانید و بچنار رسیده خزانه را همراه آورده در
گوالیار فرستاده خود به آگره مراجعت نمود و چون قطب خان در
طلب عادل خان و احداث فتنه داخل بود از بیم و هراس
که در باطن داشت از دامن کوه کمایون فرار نموده به لاهور پیش

هیبت خان نیازی المخاطب باعظم همایون رفت۔ سلیم شاه باعظم
همایون حکم فرستاده قطب خان نائب را طلب نمود۔ اعظم همایون قطب
خان را فرستاد و سلیم شاه آورا محبوس ساخته باشهباز خان لوحانی که
شوهر خواهر سلیم شاه بود و برهزید کور و چند کس دیگر که جمله چهارده نفر
بودند مقید کرده بگوالیار فرستاد و شجاعت خان حاکم مالوه واعظم همایون
را طلب داشت۔ شجاعت خان آمده ملازمت نمود واعظم همایون
عذر آورد و سلیم شاه شجاعت خان را باز رخصت مالوه داده خود بجهت
آوردن خزانهٔ رهتاس حرکت نمود و سعید خان برادر اعظم همایون که
پیوسته در حضور می بود از راه فرار نموده به لاهور رفت سلیم شاه از
نیم راه برگشته باگره آمد و باحصار لشکر فرمان داده متوجه دهلی شد
و حکم کرد که گرد شهر بجای قلعه که تعمیر دهٔ همایون بادشاه بود حصار
از گچ و سنگ بسازند و خبر توجه سلیم شاه بدهلی به شجاعت خان رسید
شجاعت خان برای اظهار اخلاص باجمعی از مخلصان خود ایلغار کرده
پیش سلیم آمد و استمالت یافت و سلیم شاه روزی چند در دهلی بود و
لشکر ترتیب داده بنگاه عزیمت لاهور نمود و اعظم همایون و طائفهٔ
نیازی افغان باتفاق خواص خان و لشکر پنجاب که اضعاف لشکر سلیم شاه

بودند باستقبال شتافتہ در نواحیِ قصبۂ انبالہ طرفین بہم رسیدند۔
گویند سلیم شاہ چون بہ لشکرِ نیازیان قریب شد فرود آمد و خود با تنی چند از نزدیکان بدیدنِ لشکرِ نیازیان رفتہ بہ پشتۂ برآمد چون نظرش بر آنہا افتاد بہمائی ایستادہ گفت در ناموسِ من نمیگنجد کہ لشکرِ باغی را دیدہ صبر کنم۔ پس بفرمود کہ افواج را راست کردہ عزیمتِ جنگ نمایند و در شبے کہ صباح آن جنگ شد اعظم ہمایون و برادرانش با خواص خان در بابِ نصبِ حاکم گنگاش کردہ بودند کہ حاکم کہ باشد؟ خواص خان گفتہ بود کہ عادل خان را پیدا کردہ حاکم باید ساخت و اعظم ہمایون و برادرانش گفتہ بودند۔ بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

و بر سر این مقدمہ میانِ ایشان کدورت پدید آمدہ وقتے کہ صفوف آراستہ شد و طرفین بہم رسیدند و خواص خان بے جنگ ہزیمت نمودہ بدر رفت و نیازیان حتی المقدور مقابلہ و محاربہ نمودند ازانجا کہ حرام نمکی را نتیجہ بجز شامت و ندامت نیست ایشان نیز راہ گریز پیمودند و فتح غلبی نصیب سلیم شاہ شد۔ بیت

کسے را کہ دولت کند یاوری کہ یارد کہ یادی کند داوری

سعید خان برادر اعظم همایون باده کس از همراهان چون مسلح بود
او را بشناخت. بهانهٔ بسیار کرد خواست که خود را بسلیم شاه رسانیده
کار او را بسازد اما فیلبانان او را شناخته نیزه برو حواله کردند و او از میان
حلقهٔ فیلان و فوج خاصهٔ سلیم شاه بطرف راست بر آمده بدر رفت
القصه نیازیان بعد از شکست بجانب دهنکوت گریختند
رفته است سلیم شاه تعاقب نموده تا قلعهٔ رهتاس که بنا
کردهٔ پدرش بود رفت و خواجه اویس شروانی را با لشکری قوی بر
سر نیازیان تعیین کرده خود بآگره مراجعت نمود و از آنجا به گوالیار آمد
درین وقت روزی شجاعت خان بالای قلعه پیش سلیم شاه
میرفت. عثمان نام شخصی که شجاعت خان دست او را بریده بود
سر راه کمین کرده فرصت جست. یکبار جسته زخمی بر شجاعت خان
زد و شجاعت خان زخمی بخانهٔ خود رفت و این عمل را باغوای سلیم شاه
حمل کرده از گوالیار گریخته بطرف مالوه فرار نمود. سلیم شاه تا مندو
تعاقب نمود و چون شجاعت خان به بانسواره در آمد عیسی خان سور
را با بیست هزار سوار در اوجین گذاشته خود مراجعت نمود و این قضایا
در سنه ۹۵۴ نهصد و پنجاه و چهار روی داد. خواجه اویس شروانی که بسر

اعظم ہمایون تعیین بود در نواحی دھنکوٹ با ہنا جنگ کردہ شکست یافت۔ اعظم ہمایون تعاقب نمودہ تا نوشہرہ آمد۔ سلیم شاہ این خبر شنیدہ لشکریان ترتیب دادہ بدفع نیازیان فرستاد۔ اعظم ہمایون باز برگشتہ بدھنکوٹ رفت۔ چون لشکر سلیم قریب بموضع سنبلہ رسیدہ نیازیان محاربہ نمودند و شکست فاحش خوردہ مادر و عیال اعظم ہمایون اسیر گشتند و اسیران بخدمت سلیم شاہ فرستادند و نیازیان بگکھران پناہ بردہ بکوہستان کہ متصل کشمیر است در آمدند و سلیم شاہ با لشکریان جہت تسکین فتنۂ نیازیان حرکت نمودہ بہ پنجاب رفت و مدت دو سال با گکھران محاربہ داشت و درہمین ایام شخصے در تنگی راہ وقتیکہ سلیم شاہ بر کوہ ماہنکوٹ برمی آمد با شمشیر برہنہ قصد او کرد۔ سلیم شاہ از کمال چستی و چابکی برو غالب آمدہ بقتل رسانید و شمشیر را شناخت کہ خود باقبال خان بخشیدہ بود و چون گکھران مغلوب و منکوب شدند و قوت در ایشان نماند اعظم ہمایون بکشمیر آمد۔ حاکم کشمیر از احتیاط سلیم شاہ سر راہ بر نیازیان گرفتہ جنگ صف کردند۔ اعظم ہمایون و سعید خان بقتل رسیدند و سرہای ایشان را بخدمت سلیم شاہ فرستاد و از ہم نیازیان فراغ

یافته مراجعت نمود - درین وقت میرزا کامران از جنت آشیانی فرار
نموده پناه بسلیم شاه آورده وازروی نخوت وتکبر پیش آمده سلوک
نالایق کرد - ازین سبب میرزا کامران از پیش او فرار نموده بکوه سوالک
درآمد - ازانجا بولایت گهکران رفت وسلیم شاه بدهلی رفته روزے
چند قرار گرفت - درین وقت خبر آمد که همایون بادشاه به کنار آب
نیلاب رسید - گویند - دران ساعت سلیم شاه زلو بر گلوی خود نهاده
خون میگرفت - درساعت سوار شده روان گردید روز اول سه
کروه را رفته منزل کرد و چون توپخانهٔ آراسته همراه داشت ودران
اوان گاوان ارابه به پرگنات رفته بودند واو وررفتن مساعت داشت
بفرمود که پیادگان بجای گاو ارابه بکشند - پس هر توپے را هزار دو هزار پیاده
کشیدن گرفتند - واو بسرعیت تمام متوجه لاهور شد وچون همایون
بادشاه خود پیشتر مراجعت کرده بود چنانچه بموقع خود ذکر خواهد یافت
سلیم شاه نیز از لاهور معاودت نموده درقلعهٔ گوالیار قرار گرفت -
اتفاقاً روزے در نواحی انتری شکار میکرد - جمعے از مفسدان
باغوای بعضے کسان سرراه او گرفته درمقام غدر ایستادند و
بحسب اتفاق سلیم شاه از راه دیگر مراجعت نمود وآن جماعت

بیکار و معطل ماندند و چون این حقیقت بسمع سلیم شاه رسید بهاء الدین
و محمود و مدارا که سیر فته بودند بقتل رسانیده در گوالیار قرار گرفت
و هرکس از امرای خود را که بقوت و غلبه گمان می برد گرفته محبوس
می ساخت و میکشت تا آنکه خواص خان که در شجاعت رستم زمان
و در سخاوت حاتم دوران بود ازو متوهم شده کوه بکوه صحرا بصحرا میگشت
و از سرگردانی به تنگ آمده در اواخر سنه ۹۵۹ نهصد و پنجاه
و نه با مان نزد تاج خان کرانی که یکی از معتبرین امرای او بود در
سنبل اقامت داشت آمد و تاج خان بحکم سلیم نقض عهد نموده
به تیغ غدر اورا بقتل آورده. مردمانش تابوت او را به دهلی آورده
مدفون گردانیدند و اهل آن را از جملهٔ اهل الله و اولیا می شمارند و اورا
خواص خان ولی میگویند. و قتل او مبارک نیامده بعد از اندک فرصتی
در اوائل سنه ۹۶۰ نهصد و شصت دانهٔ دنبلی بر جسم سلیم برآمده از شدت
وجع خون گرفت و از خانه برآمده تفرج هوا شد و درگذشت. مدت
بادشاهیش نه سال بود. از نیلاب تا بنگاله در میانه سراهای شیرشاه
یک سرای دیگر آبادان ساخت و در هر سرای طعام پخته و خام بطریق
شیرشاه جهت مسافران خواه فقیر خواه غنی مقرر کرده بود و در عین

سال محمود شاه گجراتی و برہان نظام الملک بحری نیز وفات یافتند.
پدر مؤلف تاریخ این واقعه از زوال خسروان یافته و از قضا یای
غریب که در زمان سلیم شاه دست داد واقعهٔ شیخ علائی است و تفصیل
آن بر سبیل اجمال آنکه پدر او حسن نام داشت و بخلافت شیخ سلیم
بر قصبهٔ بیانه بر سجادهٔ شیخی ارشاد طالبان می نمود چون رخت بعالم
بقا کشید شیخ علائی که ارشد اولادش بود و در فضیلت و دانش امتیاز
تمام داشت قائمقام پدر گشته بارشاد طالبان مشغول شد. اتفاقاً
شیخ عبدالله افغان نیازی که از مریدان نامی شیخ سلیم چشتی بود از
سفر مکهٔ معظمه معاودت نمود و روش مهدویه بعقیده که سید محمد
جونپوری مهدی موعود است اختیار کرده در بیانه رحل اقامت
انداخت و چون شیخ علائی را وضع او خوش آمده فریفتهٔ صحبت او
گشت طریقهٔ آبا و اجداد را ترک کرده خلائق را بروش مهدویه
دعوت کردن گرفت و برسم آن طائفه بیرون شهر در همسائگی
شیخ عبدالله افغان نیازی توطن نمود و با جمعی کثیر از اصحاب خود
که بوی متفق شده و گرویده بودند بطریق توکل و تجرید بسر
می بردو و هر روز در وقت نماز پنجگانه تفسیر قرآن مجید می نمود که هرکه

در مجلس او حاضر می بود یکے ازین دو کار میکرد یا اینکه اصلاً و قطعاً
پی کار خود نمیرفت و ترکِ اہل و عیال کرده داخلِ دائرهٔ مهدویه
میگشت و یا اینکه از معاصی و مناهی تائب شده به سید محمد جونپوری
میگرویده پس ازان اگر کشت و زراعت میکرد ده یک در راهِ
خدایتعالیٰ صرف می نمود و بسیارے همچنان شدند که پدر از پسر
و برادر از برادر و زن از شوهر مفارقت گزیده راهِ فقر و قناعت
پیش گرفتند و در نذور و فتوح که بادمی آمد خورد و کلان علی السّویه
شریک بودند و اگر چیزے بهم نمیرسید دو روز سه روز بفاقه میگذرانیدند
و اظهار نمیکردند و بپاس اوقات معروف میداشتند و سپر و
شمشیر و اسلحه همه وقت با خود همراه داشته در شهر و بازار هر نامشروع
که میدیدند اوّل برفق و مدارا منع می نمودند و آخرش اگر پیش نمیرفت
قهراً و جبراً تغیّرِ آن نامشروع میدادند۔ از حکّام شهر هر که موافق
ایشان بود در امدادِ او میکوشید و هر که منکر بود قدرت بر منع و مقاومت
ایشان نداشت و چون شیخ عبد الله افغان نیازی دید که با خاص
و عام در افتاده است عنقریب فتنهٔ خواهد برخاست شیخ علائی را
دلالت سفرِ حجاز کرد و شیخ مهمان وضع و حالت که بود باسی صد

و هفتاد جانور و مردم متوجه سفر حجاز شد و چون بخواص پور که در حدود
جودهپور واقع است رسید خواص خان مشهور باستقبال او بر آمده
داخل معتقدان او شد اما در اندک فرصتی فساد مذهب مهدویه
بخاطر آورده از ایشان برگشت و شیخ علائی آن معنی را فهمیده بهان
بهانه که در امر معروف و نهی منکر بواجبی اطاعت نمیکند اظهار رنجش
از خواص خان کرده از خواص پور بر آمد و فسخ عزیمت سفر حجاز نموده
بجانب بیانه برگشت و دران ایام که سلیم شاه باگره رفت در
مجلس او حاضر شده برسوم و آداب بادشاهان مقید نه شد و سلام
مشروع بر سلیم شاه کرد و سلیم شاه علیک السلام گفت و این
معنی بر مقربان او دشوار آمده ملا عبد الله سلطان پوری المخاطب
به مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشته فتوی بقتل او داد
و سلیم شاه میرزا رفیع الدین انجو و ملا جلال لیم دانشمند و ملا ابو الفتح
تهانیسری و دیگر علمای آن وقت را احضار فرموده تشخیص این
قضیه را حوالهٔ ایشان نمود و در حضور سلیم شاه مجلس بحث منعقد
گشته شیخ علائی بر هیچکدام غالب نمی شد بلکه مغلوب گشته از
جواب عاجز می آمد و خود را به تفسیر قرآن زده بنوعی بیان معانی

آیات می نمود که در سلیم شاه اثر کرده باوی میگفت ای شیخ ازین
دعوای باطل مهدویه باز آی تا ترا بر تمام قلمرو خود محتسب کرده ام و تا
این زمان بفرمان من امر معروف میکردی من بعد بحکم من میکرده باشی
و چون شیخ علائی این معنی قبول نکرد باوجود آن سلیم شاه برخلاف فتوی
ملا عبدالله سلطانپوری حکم بقتل نکرده جانب قصبهٔ هندیه که
سرحد دکن است اخراج فرمود و بهار خان حاکم آن موضع که از امرای
عمدهٔ سلیم شاه بود با تمام لشکر خود باو گرویده در دائرهٔ اعتقاد و
اخلاص او در آمده و مخدوم الملک این معنی را با هیچ وجوه خاطرنشان
سلیم شاه نموده او را از سرحد طلبیدن و درین مرتبه باز سلیم شاه علما
را حاضر ساخته بیشتر از پیشتر به تفحص این قضیه مقید شد- پس
ملا عبدالله سلطانپوری بسلیم شاه گفت این مرد خود نیز دعوای
مهدویت میکند و مهدی پادشاه تمام روی زمین خواهد بود- بنا بران
تمام لشکر تو باو گرویده اند چنانچه خویشان تو نیز در خفیه بمذهب او
در آمده اند و محتمل است که خلل در ملک و پادشاهی تو پدید آید- سلیم شاه
هیچ وجه گوش بسخن ملا عبدالله نکرده باز شیخ علائی را به بهار نزد شیخ
بڈه طبیب که مرد دانشمندے بود و شیر شاه معتقد او بود و گفتش

پیش پای او گذاشت فرستاد تا بموجب فتوای او عمل کند و سلیم شاه
خود متوجه بجانب پنجاب گردیده بتعمیر قلع مانکوت مشغول شده
چون شیخ علائی به بهار رسیده شیخ بڈه موافق فتوای ملا عبدالله سلطان
پوری المخاطب بمخدوم الملک فتوی نوشته بقاصدان سلیم شاه داد.
دران اثنا شیخ را مرض طاعون که دران وقت شایع بود عارض شده
در حلق او جراحتی افتاد که مقدار یک انگشت فتیله میرفت و رنج سفر
نیز علاوهٔ آن گشته - چون شیخ را پیش سلیم شاه آوردند قوت گفتار
نداشت - سلیم شاه آهسته بگوش او گفت که بگو من مهدوی نیم و
مطلق العنان باش - شیخ گوش بسخن او نکرد و سلیم شاه مایوس گشته
بفرمود او را تازیانهٔ چند زدند و او در تازیانهٔ سوم جان بقابض ارواح
سپرد و این قضیه در سنه ۹۵۵ نهصد و پنجاه و پنج رو نمود و ذاکر الله
تاریخ او شد و سلیم شاه چون فوت شد پسرش فیروز خان که دوازده
ساله بود باتفاق امرا در قلعهٔ گوالیار بر تخت نشست و هنوز سه روز
نگذشته بود که مبارز خان ولد نظام خان سور که برادرزادهٔ شیر شاه
و عم بچهٔ سلیم شاه و برادر زن او بود خواهرزادهٔ خویش فیروز خان را
بقتل رسانید و باتفاق وزرا و امرا بر تخت نشسته خود را محمد شاه عادل

لقب داد- خواجه نظام الدین بخشی در تاریخ اکبری مرقوم گردانیده که سلیم شاه پیش از مرض موت با منکوحهٔ خود مسماة بی بی بائی بار ها میگفت که اگر فیروز خان پسر خود را دوست میداری اجازت ده مبارز خان برادر ترا از میان بردارم که خار راه پسر تست واگر برادر را دوست میداری دست از حیات پسر بشوی که او را از مبارز خان خطرهاست و منکوحه اش جواب میداد که برادرم عمر بعیش و عشرت میگذراند و بساز و نغمه اوقات مصروف میدارد و او را سر و برگ بادشاهی نیست هرچند سلیم شاه او را درین باب ملامت میکرد و فایده نداشت تا آنکه عاقبت بعد از فوت سلیم شاه روز سوم مبارز خان با اعوان خود بمحل فیروز خان در آمده قصد قتل او کرد چندانکه خواهر زاری می نمود و شفاعت پسر خود میکرد و میگفت بگذار تا من او را گرفته بجائے برم که کسے نشان ازو نیابد فائده نکرد- القصه آن طفل بیچاره بیگناه به تیغ جفا در گذرانید- بیت

بدری که تلک سراسر زمین نیرزد که خونے چکد بر زمین

انتخاب از بوستان سعدی

باب اوّل

در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس
چه خدمت گزارد زبان سپاس

خدایا تو این شاه درویش دوست
که آسایش خلق در ظلِّ اوست

بسی بر سر خلق پاینده دار
بتوفیق طاعت دلش زنده دار

برومند دار از درخت امید
سرش سبز و رویش برحمت سفید

براه تکلف مرو سعدیا
اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو
تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان
نهی زیر پای قزل ارسلان

مگو پای عزّت بر افلاک نه ‌ ‌ ‌ بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان ‌ ‌ ‌ که اینست سر جادهٔ راستان
اگر بندهٔ سر برین در بنه ‌ ‌ ‌ کلاه خداوندی از سر بنه
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش ‌ ‌ ‌ چو درویش مخلص برآرد خروش
که پروردگارا توانگر توئی ‌ ‌ ‌ توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرماندهم ‌ ‌ ‌ یکی از گدایان این درگهم
چه بر خیزد از دست و کردار من ‌ ‌ ‌ مگر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس ‌ ‌ ‌ وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز ‌ ‌ ‌ اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت ‌ ‌ ‌ تو بر آستان عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار ‌ ‌ ‌ خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار ‌ ‌ ‌ که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول از آن حال بر من نشست ‌ ‌ ‌ که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت ‌ ‌ ‌ که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود — خدایش نگهبان و یاور بود
محالست چندان که دوست دارد ترا — که در دست دشمن گذارد ترا
ره اینست رو از طریقت متاب — بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش — که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش — نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس — چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت — درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم — ره پارسایان امید است و بیم
گزند کسانش نیاید پسند — که ترسد که در ملکش آید گزند

دگر در سرشت وی این خوی نیست
در آن کشور آسودگی بوی نیست

اگر پای بندی رضا پیش گیر
وگر یک سواره سر خویش گیر

فراخی در آن مرز و کشور مخواه
که دلتنگ بینی رعیّت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس
از آن کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب
که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور
بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیّت نشاید به بیداد کشت
که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش
که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروّت نباشد بدی با کسی
کز و نیکوی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت
در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت

بر آن باش تا هر چه نیّت کنی
نظر در صلاح رعیّت کنی

مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای
که مردم ز دستت نپیچند پای

گریزد رعیّت ز بیدادگر
کند نام زشتش بگیتی سمر[1]

[1] اسمار جمع - افسانه - قصّه - کہانی - مشهور

بسی بر نیاید که بنیادِ خود ‏ ‏ بکند آنکه بنهاد بنیادِ بد
خرابی کند مردِ شمشیر زن ‏ ‏ نه چندانکه دودِ دلِ پیرزن
چراغی که بیوه زنے برفروخت ‏ ‏ بسی دیده باشی که شهرے بسوخت
وزان بهره ور تر در آفاق کیست ‏ ‏ که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش ‏ ‏ ترحّم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می بگذرند ‏ ‏ همان به که نامت به نیکی برند
خداترس را بر رعیّت گمار ‏ ‏ که معمارِ ملک است پرهیزگار
بد اندیشِ تست آن و خونخوارِ خلق ‏ ‏ که نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانی خطاست ‏ ‏ که از دستِ شان دستها بر خداست
نکوکار پرور نه بیند بدی ‏ ‏ چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن ‏ ‏ که بیخش برآورده باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست ‏ ‏ که از فربهی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید هم اوّل برید ‏ ‏ نه چون گوسفندانِ مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانی اسیر ‏ ‏ چو گردش گرفتند دزدان به تیر

چو مردانگی آید از رهزنان — چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان
شهنشه که بازارگان را بخست — درِ خیر بر شهر و لشکر ببست
کی آنجا دگر هوشمندان روند — چو آوازهٔ رسمِ بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول — نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پرورند — که نامِ نکوئی بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب — کزو خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست — که سیاح جلاب[1] نامِ نکوست
نکو دار ضیف[2] و مسافر عزیز — وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن توان بود در زیِ[3] دوست
قدیمانِ خود را بیفزای قدر — که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگزاریت گردد کهن — حقِ سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم[4] دستِ خدمت ببست — ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم در کشید — چو خسرو به رسمش قلم در کشید

[1] کھینچنے والا۔ پھیلانے والا۔ [2] مہمان۔ [3] لباس۔ [4] پیری۔ بڑھاپا۔

چو شد حالش از بینوایی تباه — بگفت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاهِ آفاق گستر بعدل — اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش — بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پُر فتنه باشد سرش — میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بروی نرانی رواست — که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد و بوم — بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش بده تا بچاشت — نشاید بلا بر دگر کس گماشت
که گویند برگشته باد آن زمین — کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مردِ منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظری برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار — امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و فارغ نشین — که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم — نباید فرستاد یکجا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار — یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم رود در میان کاروان سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه چو چندی برآید ببخشش گناه
بر آوردن کام امیدوار به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل بیفتد نبرّد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در بهست چو رگ زن که جرّاح و مرهم نهست
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آمدت عهد شاهان پیش همین نقش برخوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای پل و مسجد و چاه و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند بآخر برفتند و بگذاشتند

یکے نام نیکو ببرد از جہان / یکے رسم بد ماند ازو جاودان

بسمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفتہ آید بغورش برس

گنہگار را عذر نسیان بنہ / چو زنہار خواہند زنہار دہ

گر آید گنہگارے اندر پناہ / نہ شرطست کشتن باوّل گناہ

چو بارے بگفتی و نشنید پند / بدہ گوشمالش بزندان و بند

وگر پند و بندش نیاید بکار / درخت خبیث است بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناہ کسے / تامّل کنش در عقوبت بسے

کہ سہل است لعل بدخشان شکست / دگر بارہ نتوان شکستہ بہ بست

گفتار

ابلے[۱] بحکم شرع آب خوردن خطاست / وگر خون بفتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان / بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنہ بود مرد ستمگار را / چہ تاوان زن و طفل بیچارہ را

تنت زور مند است و لشکر گران / ولیکن در اقلیم دشمن مران

۱ ابلے پرانا محاورہ ہے۔ اب فقط بلے کہتے ہیں۔

کروی بر حصارے گزیده بلند / رسد کشور بے گنه را گزند
نظر کن در احوالِ زندانیان / که ممکن بُود بے گنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمُرد / بمالش خساست بُود دست بُرد
کزان پس که بر وی بگریند زار / بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیمِ غربت بمُرد / متاعے کزو ماند ظالم ببُرد
بیندیش ازان طفلکِ بے پدر / وز آهِ دلِ دردمندش حذر
بسا نامِ نیکوی پنجاه سال / که یک نامِ زشتش کند پایمال
پسندیده کارانِ جاوید نام / تطاوُل نکردند بر مالِ عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست / چو مال از توانگر ستاند گداست
بمُرد از تهیدستی آزاد مرد / ز پهلوی مسکین شکم پُر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهے دادگر / قبا داشتے هر دو رُو آستر
یکے گفتش اے خسروِ نیکروز / قبائے ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است / وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهرِ آن می ستانم خراج / که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

اگر چون زنان حله بر تن کنم
بمردی کجا دفع دشمن کنم

مرا هم ز صد گونه آز و هواست
ولیکن خزینه نه تنها مراست

خزاین پر از بهر لشکر بود
نه از بهر آذین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه
ندارد حدود ولایت نگاه

چو دشمن خر روستائی برد
ملک باج و ده یک چرا میخورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج
چه اقبال بینی در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور
ببرد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیت درخت است اگر پروری
بکام دل دوستان برخوری

به بیرحمی از بیخ و بارش مکن
که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان برخورند از جوانی و بخت
که بر زیردستان نگیرند سخت

اگر زیردستی درآید ز پای
حذر کن ز نالیدنش بر خدای

چو شاید گرفتن به نرمی دیار
به پیکار خون از مسامے مباد

بمردی که ملک سراسر زمین
نیرزد که خونے چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت
بسر چشمه بر بسنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند ‌‌ برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتند عالم بمردی و زور ‌‌ ولیکن نبردند با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس ‌‌ مرنجانش کو را همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت ‌‌ به از خون او کشته در دامنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار ‌‌ ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش ‌‌ بدل گفت دارای فرخنده کیش
مگر دشمنست این که آمد بجنگ ‌‌ ز دورش بدوزم به تیر خدنگ
بصحرا درند از دشمنان وا باک ‌‌ که در خانه باشد گل از خار پاک
کمان کیانی بزه راست کرد ‌‌ بیکدم وجودش عدم خواست کرد
برآورد چوپان بهول خروش ‌‌ که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم ‌‌ بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای ‌‌ بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش[1] ‌‌ وگرنه زه آورده بودم بگوش

[1] فارسی میں حضرت جبرائیل کو سروش کہتے ہیں۔

نگهبان مرعی بخندید و گفت
نصیحت ز منعم نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رای نکوست
که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست
که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیده‌ٔ
ز خیل و چراگاه پرسیده‌ٔ

کنونت بمهر آمدم پیش باز
نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار
که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله‌بانی بعقل است و رای
تو هم گلهٔ خویش داری بپای

در آن دار ملک از خلل غم بود
که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه
بکیوان برت کلّهٔ خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش
اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست
که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید
که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن
چو تیغت بدست است فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به
نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر زحکمت بشوی	طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق	کہ میگفت مسکینے از زیر طاق
تو هم بر درے هستی امّید وار	پس امّید بر در نشینان برآر
دلِ دردمندان برآور ز بند	کہ هرگز نباشد دولت دردمند
پریشانی خاطرِ داد خواه	براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز	غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندهٔ داد آنکس خداست	کہ نتواند از پادشه داد خواست

حکایت

یکے از بزرگان اہل تمیز	حکایت کند زابن عبدالعزیز
کہ بودش نگینے بر انگشتری	فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز	درے بود در روشنائی چو روز
قضارا درآمد یکے خشک سال	کہ شد بدر سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام و قوّت ندید	خود آسوده بودن مروّت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق | کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش[1] بسیم | که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد | بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند در وی ملامت کنان | که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت باران دمع[2] | بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشت است پیرایه بر شهریار | دل شهری از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بی نگین | نشاید دل خلق اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن | گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنر پروران | بشادی خویش از غم دیگران
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر | نپندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیریاز | بخسپند مردم بآرام و ناز

حکایت

در اخبار[3] شاهان پیشینه[4] هست | که چون تکله بر تخت زنگی نشست

[1] اس ضمیر کا مرجع مذکورۂ بالا انگشتری ہے۔ [2] اشک۔ آنسو۔ دموع جمع۔
[3] خبر کی جمع ہے اور اس جگہ تواریخ مراد ہے۔ [4] ماضی۔ گذشتہ۔

بدورانش از کس نیازرد کس — سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یکرو بصاحبدلے — که عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو می بگذرد ملک و جاه و سریر — نبرد از جهان دولت اِلّا فقیر
بخواهم بکنجِ عبادت نشست — که دریابم این پنج روزی که هست
چو بشنید دانای روشن نفس — بتندی برآشفت کای مُکلّه بس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست — به تسبیح و سجّاده و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش — باخلاقِ پاکیزه درویش باش
بصدق و ارادت میان بسته دار — ز طامات[۵۱] و دعوی زبان بسته دار
قدم[۵۲] باید اندر طریقت نه دم[۵۳] — که اصلے ندارد دم بے قدم
بزرگان که نقدِ صفا داشتند — چنین خرقه زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطانِ روم — بر نیکمردے ز اهلِ علوم
که پایابم از دستِ دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند
بسے جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرورِ انجمن

۵۱ لاف گزافِ متوفیان در اظهارِ کشف و کراماتِ خود۔ ۵۲ اعمال۔ ۵۳ دعوی۔

کنون دشمن بدگهر دست یافت
سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم
که از غم بفرسود جان در تنم

بر آشفت دانا که این گریه چیست
برین عقل و همّت بباید گریست

ولایت چه باشد غم خویش خور
که از عمر بهتر شد[1] و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است
چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمند است اگر بے خرد
غم او مخور کو غم خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن
گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

تو تدبیر خود کن که آن پر خرد
که بعد از تو باشد غم خود خورد

بدین پنج روزه اقامت مناز
باندیشه تدبیر رفتن بساز

کرا دانی از خسروان عجم[2]
که کردند بر زیر دستان ستم

که در تخت و ملکش نیامد زوال
نماند بجز ملک ایزد تعال

ترا جاودان ماندن امید نیست
که گیتی همین جای جاوید نیست

گر اسم و زر ماند و گنج و مال
پس از وی بچندے شود پایمال

وزان کس که خیرے بماند روان
دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگے کزو نام نیکو بماند
توان گفت با اهل دل کو بماند

[1] رفت و گذشت۔ گزر گئی۔ [2] غیر عرب خصوصاً ایران۔

الا تا درخت کرم پروری — که بیشک بر کامرانی خوری
کرم کن که فردا که دیوان نهند — منازل بمقدار احسان دهند
یکی را که سعیِ قدم پیشتر — بدرگاهِ حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خائن[1] و شرمسار — نیابد همی مزد ناکرده کار
بهل تا بدندان برد پشت دست — تنوری چنین گرم و نان در نبست
بدانی گهِ غلّه برداشتن — که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوست نامی در اقصای شام — گرفت از جهان کنج غاری مقام
بصبرش در آن کنج تاریک جای — بگنج قناعت فرو رفته پای
بزرگان نهادند سر بر درش — که در می نیاید بدریا سرش
در آن مرز کین پیرِ هشیار بود — یکی مرزبان ستمگار بود
که هر ناتوان را که دریافتی — بسرپنجگی پنجه بر تافتی
جهان سوز و بی رحمت و خیره کش — ز تلخیش روی جهانی ترش
گروهی برفتند زان ظلم و عار — ببردند نامش بدش در دیار

[1] روایت صلاۃ ۵۲ حدود مجازاً مرد دین و ملک

گروهی بمانند مسکین و ریش ... پس چرخه نفرین گرفتند پیش
بدیدار شیخ آمدی گاه گاه ... خدا دوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت ... بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست ... ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم ... بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت بنهم بر کسی ... چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار ... برآشفت و گفت ای ملک گوش دار
وجودت پریشانی خلق از دست ... ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی ... نه پندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت ... مگر آنکه دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست ... نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل ... که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر خرد داری و عقل و هوش ... بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

مبا زورمندی مکن بر کهان ... که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد برآید بپیچ

مبر گفتمت پای مردم ز جای — که عاجز شوی گر درآیی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم برنج

بینداز در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی تواناتر از وی شوی

بهمت برآر از ستیزنده شور — که بازوی همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند

ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا ایستی

برینت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع و نخیل

بخوشید سرچشمه‌های قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم

نبودی بجز آه بیوه زنی ‌ ‌ اگر برشدی دودی از روزنی
چو درویش بی برگ دیدم درخت ‌ ‌ قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ ‌ ‌ ملخ بوستان خورده و مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستی ‌ ‌ از او مانده بر استخوان پوستی
وگر چه بمکنت قوی حال بود ‌ ‌ خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی ‌ ‌ چه درماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت کجاست ‌ ‌ چو دانی و پرسی سؤالت خطاست
نبینی که سختی بغایت رسید ‌ ‌ مشقت بحد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان ‌ ‌ نه بر می‌رود دود فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست ‌ ‌ کشد زهر جائیکه تریاک نیست
گر از نیستی دیگری شد هلاک ‌ ‌ ترا هست بط را ز طوفان چه باک
نگه کرد رنجیده در من فقیه ‌ ‌ نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحلست ای رفیق ‌ ‌ نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روی زرد ‌ ‌ غم بینوایان مرا خسته کرد
نخواهد که بیند خردمند ریش ‌ ‌ نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش
بحمد الله ار چه ز ریش ایمنم ‌ ‌ چو ریشی ببینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آن تندرست | که باشد به پهلوی بیمار سست
چو بینم که درویش مسکین نخورد | بکام اندرم لقمه زهرست و درد
یکی را بزندان بری دوستان | کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی برفروخت | شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود | که دکّان ما را گزندی نبود
جهاندیده‌ئی گفتش ای بوالهوس | ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار | وگرچه سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ | چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون میخورد | چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرستست رنجور دار | که می پیچد از غصه رنجور وار
سبک پی چو یاران بمنزل رسند | نخسپد که واماندگان واپس اند
دل پادشاهان شود بارکش | چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کسست | ز گفتار سعدیش حرفی بسست
همینت پسند است اگر بشنوی | اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم / که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشاهی بماند / نه آن ظلم بر روستایی بماند
خطا بین که بر دست ظالم برفت / جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر / که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای / دهد خسرو عادل و نیک رای
چو خواهد که ویران کند عالمی / کند ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند ازو نیکمردان حذر / که خشم خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس / که زایل شود نعمت ناسپاس
نه خود خوانده‌ام در کتاب مجید / که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال / بمالی و ملکی رسی بی زوال
وگر جور در پادشاهی کنی / پس از پادشاهی گدایی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش / چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله / که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو / شبان نیست گرگست فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد — که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن — نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت — طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد — بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند — به پیکان شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلانیدش طناب امل — وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه — که بی حد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش — گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نام نیکو برد — یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد — درم داد و تیمار درویش خورد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت — شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش — چنان که خلایق بهنگام عیش

بگردون شدی بانگ شادی چو رعد — چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدایا خردمند فرخ نهاد — که شاخ امیدش برومند باد

حقایق شنو خسروی نامجوی — پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملازم بدلداری خاص و عام — ثناگوی حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتی دلیر — که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد در ایام او بر دلی — نگویم که خاری که برگ گلی

سرآمد بتایید مالک از سران — نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج — بیفزود بر مرد دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان — بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواه درویش بود — حقیقت که او دشمن خویش بود

باُمید بیشی نداد و نخورد — خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی — پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگان خبر — که ظلمست در بوم آن بی هنر

بریدند از انجا خرید و فروخت — زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت — بناکام دشمن برو دست یافت

ستیزه فلک بیخ و بارش بکند ‏ سُم اسپ دشمن دیارش بکند
وفا از که جوید چو پیمان گسیخت ‏ خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی صفا ‏ که باشد دعای بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کُن ‏ نکرد آنچه نیکانش گفتند کُن
چه گفتند نیکان بدان نیکمرد ‏ تو بر خور که بیداد گر بر نخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست ‏ که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می برید ‏ خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد میکند ‏ نه با من که با نفس خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی ‏ ضعیفان میفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروے ‏ گدائے که پیشت نیرزد جوے
چو خواهی که فردا بوی مهترے ‏ مکن دشمن خویشتن کهترے
که چون بگذرد بر تو این سلطنت ‏ بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار ‏ که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشتست در چشم آزادگان ‏ بیفتادن از دست افتادگان

بزرگانِ روشندل و نیک بخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو — وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاہے از سلطنت بیش نیست — کہ ایمن تر از مُلکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق اینست و صاحبدلان بشنوند
تہیدست تشویش نانے خورد — ملک غم بقدرِ جہانے خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام — چنان خوش بخسپد کہ سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رود — بمرگ این دو از سر بدر می رود
چہ آن را کہ بر سر نہادند تاج — چہ آن را کہ بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان براست — وگر تنگدستے بزندان دراست
دران دم کہ اجل بر سرِ ہر دو تاخت — نمی شاید از یکدگر شان شناخت

حکایت

شنیدم کہ یکبار در دجلۂ — سخن گفت با عابدے کلّۂ
کہ من فرِّ فرماندہی داشتم — بسر بر کلاہِ مہی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق	گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم	که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش	که از مردگان پندت آید بگوش

نیکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش	نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز هم در سر شر رود	چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست	چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی	که نفعست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را	که بر وی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمیزاده از دد به است	که دد ز آدمیزادهٔ بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد	نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب	کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو	پیاده برد زو برفتن گرو
کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت	کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش	که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گرانی بچاهی در افتاده بود — که از هول او شیر نر ماده بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت — یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس — که میخواهی امروز فریادرس

همه تخم نامردمی کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمی — که دلها ز ریشت بنالد همی

تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه

دو کس چه کنند از پی خاص و عام — یکی نیک محضر[۱] دگر زشت نام

یکی تشنه را تازه کرد حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز[۲] انگور بار

نپندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی بوقت درو

درخت زقوم[۳] ار بجان پروری — مپندار هرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار — چو تخم افگنی بر همان چشم دار

---

۱ طبیعت۔ خصلت۔ ۲ جھاڑی ۳ مشہور

حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفا جوی را — بپرخاش در هم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای — عجب ماند سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار — مکن دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی برو تکیه دارند و پشت — روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی — که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار دلها بداغ تو ریش — که روز پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس — ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی — بر آرد ز سوز جگر یاربی

بسودا چنان بروی افشاند دست | که حجاج را دست صحبت بہ بست
نہ ابلیس بد کرد و نیکی ندید | بر[۵۱] پاک ناید ز تخم پلید
مدہ پردۂ کس بہنگام جنگ | کہ باشد ترا نیز در پردہ ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت | چو با کودکان بر نیائی بمشت
شنیدم کہ نشنید و خونش بریخت | ز فرمان داور کہ داند گریخت
بزرگے دران فکرت[۵۲] آن شب بخفت | بخواب اندرون دید درویش و گفت
دمے بیش برمن سیاست[۵۳] نراند | عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکے پند میداد فرزند را | نکو دار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر | کہ یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد | کہ روزے پلنگیت برہم درد
بخردی درم زور سرپنجہ بود | دل زیردستان ز من رنجہ بود
بخوردم یکے مشت زور آوران | نکردم دگر زور بر لاغران[۵۴]

۵۱ پلید۔ ۵۲ اندیشہ۔خیال۔ اس جگہ ت ضمیر واحد مخاطب نہیں بلکہ جزوِ کلمہ ہے۔ ۵۳ عقوبت۔ سزا۔ ۵۴ ضعیفان۔ کمزوران۔

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم | حرام است بر چشم سالار قوم
غم زیر دستان بخور زینهار | بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض | چو داروی تلخست دفع مرض

حکایت درین معنے

یکے را حکایت کنند از ملوک | که بیماری رشته کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضعف جسد | که می برد بر کتربینان حسد
که شاه ارچه بر عرصه نام آورست | چو ضعف آمد از بیذقے کمتراست
ندیمے زمین ملک بوسه داد | که عمر خداوند جاوید باد
درین شهر مردے مبارک دم است | که از پارسایان چنوئے کم است
نبردند پیشش مهمات کس | که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعائے برین | که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خادم | بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعائے کن ای هوشمند | که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت / بتندی بر آورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر / ببخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند / اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی / کجا بینی از دولت آسایشی
ببایدت عذر خطا خواستن / پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعای ویت / دعای ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم / ز خشم و خجالت بر آمد بهم
برنجید و پس با دل خویش گفت / چه رنجم حقست این که درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود / بفرمانش آزاد کردند زود
جهاندیده بعد از دو رکعت نماز / بداور بر آورد دست نیاز
که ای بر فرازندهٔ آسمان / بجنگش گرفتی به صلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست / که رنجور افتاده بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید / چو طاؤس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینهٔ گوهرش / فشاندند در پای و زیر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت / از آن جمله دامن بیفشاند و گفت
مرو با سر رشته بار دگر / مبادا که دیگر زند رشته سر

چو بارے فتادی نگهدار پای — که یک بار دیگر نلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راستست — نه هر بارے افتاده برخاستست

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست — ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام — سریر سلیمان علیه السلام
بآخر ندیدی که بر باد رفت — خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسے زین میان گوی دولت ربود — که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند — نه گرد آوریدند بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل
جمالش برفت از رخ دلفروز — چو خور زرد شد بس نماند ز روز
گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکے پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدم که میگفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود | چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش | برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رایی که بخشید و خورد | جهان از پی خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم | که هرچه از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجه بر بستر جان گداز | یکی دست کوتاه و دیگر دراز
دران دم ترا می نماید بدست | که دهشت زبانش ز گفتن ببست
که دست بجود و کرم کن دراز | دگر دست کوته کن از ظلم و آز
کنونت که دستست خاری بکن | دگر کی بر آری تو دست از کفن
بتابد بسی ماه و پروین و هور | که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت | که گردن بالوند بر می فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ | چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضهٔ | که بر لاجوردی طبق بیضهٔ
شنیدم که مردی مبارک حضور | بنزدیک شاه آمد از راه دور
حقایق شناسی جهاندیدهٔ | هنرمندی آفاق گردیدهٔ

بخندید کین قلعهٔ خرم است	ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند	دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند	درخت امید ترا بر خورند
ز دوران و ملک پدر یاد کن	دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجی نشاند	که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس	امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است	که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم	بکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت	ترا کی میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری	نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الب ارسلان جان بجان بخش داد	پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
به تربت سپردندش از تاج و گاه	نه جای نشستن نه آماج گاه

چنین گفت دیوانهٔ هوشیار / چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب / پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار / سبک سیر بدعهد ناپایدار
چو دیرینه روزی سرآورد عهد / جوان دولتی سر برآورد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست / چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نکوئی کن امسال چون ده تراست / که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در حد غور / گرفتی خر روستائی بجور
خران زیر بار گران بی علف / بروزی دو مسکین شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار / نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خودپرست / کند خاک و خاشاک بر بام پست
شنیدم که باری بعزم شکار / برون رفت بیداد گر شهریار
بپائی بدنبال صیدی براند / شبش در گرفت از حشم دور ماند
نه تنها ندانست روی و رهی / بنیداخت ناکام شب در دهی
خری دید پوینده و کارگر / توانا و زورآور و باربر

یکی مرد گرد استخوانی پست — چنان میزدش کاستخوان می‌شکست

شهنشه برآشفت و گفت ای جوان — ز حد رفت جورت برین بی‌زبان

چو زور آوری خودنمائی مکن — بر افتاده زور آزمائی مکن

پسندش نیامد فرومایه قول — یکی بانگ بر پادشه زد بهول

که بیهوده منگر تو این کار پیش — برو چون ندانی پس کار خویش

بپاس که پیش تو معذور نیست — چو دانی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد آوازِ خطاب — بگفتار بیا تا چه بینی صواب

که پندارم از عقل بیگانهٔ — نه مستی هماناکه دیوانهٔ

بخندید کای ترک نادان خموش — مگر حال حضرت نیاید بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست — چرا کشتی ناتوان شکست

جهان جوی گفت ای ستمگار مرد — چه دانی که خضر آن برای چه کرد

دران بحر مردی جفا پیشه بود — که جمله از او بحر اندیشه بود

جزایر ز کف دار او پر خروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آن راز بهر مصلح شکست — که سالار ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در بحر هست — ازان به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدست تست ای امیر

نه از جهل می بشکنم پای خر — که از جورِ سلطان بمیرد دگر
خر این جایگه لنگ و بیمار کش — ازان به که پیشِ ملک بارکش
تو آن را نگوئی که کشتی گرفت — که چون تا ابد نامِ زشتی گرفت
تفو بر چنان مُلک و دولت که راند — که شنعت بر او تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تنِ خویش کرد — نه بر زیر دستانِ درویش کرد
که فردا در آن محفلِ نام و ننگ — بگیرد گریبان و ریشش بچنگ
نهد بارِ اوزار[۱] بر گردنش — نیارد سر از عار بر کردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد — ور آن روز بارِ خران چون کشد
گر انصاف پرسی بداختر کس است — که در راحتش رنجِ دیگر کس است
همین پنج روزش تنعّم بود — که شادیش در رنجِ مردم بود
اگر بر نخیزد بِه آن مُرده دل — که خُسپند ازو مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — به بست اسپ و سر بر نمد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمُرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آوازِ مرغِ سحر گوش کرد — پریشانیِ شب فراموش کرد
سواران همه شب یزک تاختند — سحرگه پیِ اسپ بشناختند

[۱] جمع وِزر بمعنی بار گران۔ اینجا بمعنی گُناه است۔

بران عرصه بر اسپ دیدند شاه ‌‌ پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین ‌‌ چو دریا شد از موجِ لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند ‌‌ بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش ‌‌ ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جُستند و بستند سخت ‌‌ بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز ‌‌ ندانست بیچاره راهِ گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش ‌‌ بگفت آنچه گرد بد در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بُوَد ‌‌ قلم را زبانش روان تر بُوَد
چو دانست کز خصم نتوان گریخت ‌‌ به بیباکی او تیرِ ترکش بریخت
سر ناامیدی برآورد و گفت ‌‌ شبِ گور در دِه مُحالست خفت
ز نامهربانی که در دورِ تست ‌‌ همه عالم آوارهٔ جورِ تست
نه من کردم از دستِ جورت نفیر ‌‌ که خلقی ز خلقی یکی کشته گیر
عجب کز منت بر دل آمد درشت ‌‌ بکُش گر توانی همه خلق کُشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من ‌‌ بانصاف بیخِ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است ‌‌ نه بیچارهٔ بیگنه کُشتن است
چو بیداد کردی توقّع مدار ‌‌ که نامت به نیکی رود در دیار

نه دانم که چون خسپد دیدگان / نه خفته ز دست ستمدیدگان

بدان کی ستوده شود پادشاه / که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن / پس چرخه نفرین کنان پیرزن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش / ز سرمستی غفلت آمد بهوش

دران ده که طالع نمودش بهی / دهی را ببخشید فرماندهی

بیاموزی از عالمان عقل جوی / نه چندانکه از جاهل عیب جوی

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست / هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یار تو اند / ملامت کنان دوستدار تو اند

ترش روی بهتر کند سرزنش / که یاران خوش طبع شیرین منش

ازین به نصیحت نگوید کست / دگر عاقلی یک اشارت بست

حکایت درویش صادق با پادشاه بیدادگر

شنیدم که از نیکمردی فقیر / دل آزرده شد پادشاهی کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود / ز گردنکشی بر وی آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه / که زور آزمایست بازوی شاه

ز یاران یکی گفتش اندر نهفت / مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است ز نادان نترسم که یکساعت است

همان دم که در خفته این راز رفت حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد نداند که خواهد دران حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام بگفتا بخسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی[۱] بیش نیست غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرّمم نه گر سر بری در دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم بیک هفته باهم برابر شویم

منه دل برین دولت پنجروز تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسم بد آیین[۲] نهاد که گویند لعنت بران کین نهاد

وگر بر سر آید خداوند زور نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا که بیرون کنندش زبان از قفا

[۱] اینجا لفظ است مقدّر است یعنی دنیا یکساعت است و بیش ازان نیست

[۲] آیین نهادن- رسمی و رواجی قائم کردن و گذاشتن-

چنین گفت مردِ حقایق شناس ازین ہم کہ گفتی ندارم ہراس
من از بے زبانی ندارم غمے کہ دانم کہ ناگفتہ داند ہمے
اگر بینوائی برم ور ستم گرم عاقبت خیر باشد چہ غم
عروسی بود نوبتِ ماتمت گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایت زور آزمای تنگدست

یکے مشت زن بختِ روزی نداشت نہ اسباب شامش مہیا نہ چاشت
ز جورِ شکم گل کشیدے بہ پشت کہ روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار دلش محنت آلود و تن سوگوار
گہش جنگ با عالم خیرہ کش گہ از بختِ شوریدہ رویش ترش
گہ از دیدنِ عیشِ شیرینِ خلق فرو میشدے آب تلخش بحلق
گہ از کارِ آشفتہ بگریستے کہ کس دید ازین صعب تر زیستے
کسان شہد نوشند و مرغ و برہ مرا روی نان می نہ بیند ترہ
گر انصاف پرسی نہ نیکوست این برہنہ من و گربہ را پوستین
دریغ ار فلک شیوہ ساختے کہ گنجے بدست من انداختے
مگر روزگارے ہوس رانمے ز خود گرد محنت بیفشانمے

شنیدم که روزے زمینے بکافت عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی زبان پند میگفت و راز که ای خواجه با بینوائی بساز
نه اینست حال دهن زیر گل شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار که بیجا بگردد بسے روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بے رای و تدبیر و هش بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بنده بار بر سر برد وگر سر باوج فلک بر برد
دران دم که حالش دگرگون شود بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم که پیش از تو بود است و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

اغماض از پند نااهل اعراض از صاحب جهل

حکایت کنند از جفا گسترے که فرماندهی داشت بر کشورے

در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان از او در بلا — بشب دست پاکان از او بر خدا
گروهی بر شیخ آن روزگار — ز دست ستمگر گرستند زار
که ای پیر دانای فرخنده رای — بگو این جوان را بترس از خدای
بگفتا دریغ آیدم نام دوست — که هر کس نه درخورد پیغام اوست
کسی را که بینی ز حق بر کران — منه با وی ای خواجه حق درمیان
حقت گفتم ای خسرو نیک رای — توان گفت حق پیش مرد خدای
بر مرد نادان نریزم علوم — که ضایع کنم تخم در شوره بوم
چو در وی نگیرد عدو داندم — برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت ای پادشه حق رویست — دل مرد حق گوی از اینجا قویست
نگین خصلتی دارد ای نیکبخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی بانصاف و داد — که حفظ خدا پاسبان تو باد
ترا نیست منت ز روی قیاس — خداوند را فضل و منت شناس
که در کار خیرت بخدمت بداشت — نه چون دیگرانت معطل گذاشت
همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی بخشش نه هرکس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت	خدا در تو خوی بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد	قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب	عبادت قبول و دعا مستجاب

تا کار بتدبیر بر آید جنگ کردن نشاید

همی تا بر آید بتدبیر کار	مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست	به نعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند	بتعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجای خسک زر بریز	که احسان کند کند دندان تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و نوش	چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم در آید به بند	که اسفندیارش بجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست	پس او را رعایت چنان کن که دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسے	که از قطره سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی بر ابرو گره	که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش	کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهے ز خود بیشتر	که نتوان زد انگشت به نیشتر

دگر گر تو توانا تری در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری دگر شیر چنگ — بنزدیک من صلح بهتر ز جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست — حلالست بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان برمپیچ
که گر وی ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست — که بر کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گویی بلطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آید بعجز از درت — بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای — جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر — چه دانی کزان کیه باشد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم پشت داد — بتنها مده جان شیرین بباد
اگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میان لبس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شبی تیره پنجه سوار از کمین ❊ چو پانصد بشوکت بدرّد زمین
چو خواهی بریدن بشب راهها ❊ حذر کن نخست از کمینگاهها
میانِ دو لشکر چو یکروزه راه ❊ بماند بزن خیمه بر جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار ❊ ور افراسیابست مغزش برآر
میانِ دو لشکر چو یکروزه راند ❊ سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن ❊ که نادان ستم کرده بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفکن علم ❊ که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران ❊ نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گردِ هیجا چو میغ ❊ بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبالِ غارت نراند سپاه ❊ که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار ❊ به از جنگ در حلقهٔ کارزار

نواختنِ سپاه با فزونیِ منصب و جاه

دلاور که باری تهوّر نمود ❊ بباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک ❊ ندارد ز پیکار یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار ❊ که در حالتِ سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد ببرگ — چرا دل نهد روز هیجا[۱] بمرگ
نواحی ملک از کف بدسگال — بلشکر نگهدار و لشکر بمال
ملک را بود بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسوده باشد و سیر
بهای سر خویشتن میخورد — نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن بتیغ
چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد از روزگار

کار کردن برای کار آزمودگان

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران بناورد شیران فرست
برای جهاندیدگان[۲] کار کن — که صید آزموده است گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن
خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزموده است و سرد
جوانان شایسته و بخت ور — ز گفتار پیران نه پیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم بنوخاسته

۱ جنگ - لڑائی ۲ جہاندیدہ اور تجربہ کار

سپه را مکن پیشرو جز کسی | که در جنگها بوده باشد بسی
نتابد سگ صید روی از پلنگ | ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار | نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخجیر و آماج و گوی | دلاور شود مرد پرخاشجوی
بگرمابه پرورده عیش و ناز | برنجد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین | بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت | بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش | چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز | مرو آب مردان جنگی مریز
سواری که بنمود در جنگ پشت | نه خود را که نام آوران را بکشت
تهور نیاید مگر زان دو یار | که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و هم سفره و هم زبان | بکوشند در قلب هیجان بجان
که ننگ آیدش رفت از پیش تیر | برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار | هزیمت بجای غنیمت شمار

دلداری هنرمندان

دو تن پرور ای شاه کشورگشای
یکی اهل رزم[۵۱] و دگر اهل رای

ز نام آوران گوی دولت برد
که دانا و شمشیرزن پرورد

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ
برو گر بمیرد مگوی ای دریغ

قلم‌زن نگهدار و شمشیرزن
نه مطرب که مردی نیاید ز زن

نه مردیست دشمن در اسباب جنگ
تو مدهوش ساقی و آواز چنگ

بسا اهل دولت به بازی نشست
که دولت برفتش به بازی ز دست

حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگ بداندیش ترس
در آوازهٔ صلح ازو بیش ترس

بسا کس به روز آیت[۵۲] صلح خواند
چو شب شد سپه بر سر خفته راند

بباید نهان جنگ را ساختن
که دشمن نهان آورد تاختن

حذر کار مردان کارآگه است
یزک[۵۳] سد روئین لشکرگه است

۵۱ جنگی۔ لڑنے والے سپاہی۔ ۵۲ آیات جمع۔ نشان۔ فقرات قرآن شریف
اس جگہ محض بیان اور کلام مراد ہے۔ ۵۳ نگہبانی۔ پیش پہرہ دار۔ پاسبانی۔

حسن تدبیر با دشمنان

میان دو بدخواه کوتاه دست / نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو باهم سگالند راز / شود دست کوتاه ایشان دراز
یکے را به نیرنگ مشغول دار / دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنے پیش گیرد ستیز / بشمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش / که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف / تو بگذار شمشیر خود در غلاف
چو گرگان پسندند برهم گزند / برآساید اندر میان گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل / تو با دوست بنشین بآرام دل

ملاطفت با دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی / نگهدار پنهان رہ آشتی
که کشور کشایان مغفر شگاف / نهان صلح جستند پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی / که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ / بکشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری	بماند گرفتار در چنبری
دگر کشتی این بندی ریش را	نه بینی دگر بندی خویش را
نترسد که دوران بندی کند	که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر	که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری	چو نیکش بداری نهد دیگری
دگر خفته یکدل بدست آوری	ازان به که صد ره شبیخون بری

حذر کردن از اقربای دشمن که یکدوست گردند

اگرت خویش دشمن شود دوستدار	ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش	چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بداندیش را لفظ شیرین مبین	که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان ز آسیب دشمن ببرد	که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه دُر	که داند همه خلق را کیسه بر
سپاهی که عاصی شود در امیر	ورا تا توانی بخدمت مگیر

ندانست سالارِ خود را سپاس — تُرا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار — نگهبانِ پنهان برو برگمار
نوآموز را ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیمِ دشمن بجنگ و حصار — بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون در برد — ز حلقومِ بیدادگر خون خورد
چو برکندی از دستِ دشمن دیار — رعیت بسامان‌تر از وی بدار
که گر باز کوبد درِ کارزار — برآرند عام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند — درِ شهر بر رویِ دشمن مبند
مگو دشمنِ تیغ‌زن بر دراست — که انبازِ دشمن بشهر اندر است
بتدبیرِ جنگِ بداندیش کوش — مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسی — که جاسوس هم‌کاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت — درِ خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزمِ تو چیست — بران رای و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری — که عالم بزیرِ نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی — چه حاجت به تندی و گردنکشی

نخواهی که باشد دلت دردمند   دل دردمندان برآور ز بند

بیازو توانا نباشد سپاه   برو همت از ناتوانان بخواه

دعای ضعیفان امیدوار   ز بازوی مردی به آید بکار

هر آنکه استعانت بدرویش برد   اگر با فریدون زد از پیش برد

انتخاب از شاهنامهٔ فردوسی

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر هنرها بمردم

(پادشاهی جمشید هفتصد سال بود)

چو رفت از میان نامور شهریار — پسر شد بجای پدر نامدار
گرانمایه جمشید فرزند او — کمر بسته و دل پر از پند او

برآمد بر آن تخت فرّخ پدر — برسم کیان بر سرش تاج زر
کمر بست با فرّ شاهنشهی — جهان سر بسر گشته او را رهی

زمانہ برآسودہ از داوری   بفرمان او دیو و مرغ و پری
جہان را فزودہ بدو آبرو   فروزان شدہ تخت شاہی بدو
منم گفت با فرۂ ایزدی   ہمم شہریاری و ہم موبدی
بدان را ز بد دست کوتہ کنم   روان را سوی روشنی رہ کنم
نخست آلت جنگ را دست برد   در نام جستن بگردان سپرد
بفر کئی نرم کرد آہنا   چو خود و زرہ کرد و چون جوشنا
چو خفتان و چون درع و برگستوان   ہمہ کرد پیدا بروشن روان
بدین اندرون سال پنجاہ رنج   ببرد و ازین ساز بنہاد گنج
دگر پنجہ اندیشۂ جامہ کرد   کہ پوشند ہنگام ننگ و نبرد
ز کتان و ابریشم و موی و قز   قصب کرد پرمایہ دیبا و خز
بیاموخت شان رشتن و تافتن   بتار اندرون پود را بافتن
چو شد بافتہ شستن و دوختن   گرفتند ازو یکسر آموختن
چو این کردہ شد ساز دیگر نہاد   زمانہ بدو شاد و او نیز شاد
ز ہر پیشہ ور انجمن گرد کرد   بدین اندرون سال پنجاہ خورد
گروہی کہ کاتوزیان[۱] خوانیش   برسم پرستندگان دانیش

۱؎ عابد و زاہد لوگ جو دنیا کو ترک کرکے یادِ خدا میں لگے رہتے ہیں۔

جدا کردشان از میانِ گروه — پرستنده را جایگه کرد کوه
بدان تا پرستش بود کارشان — نوان پیش روشن جهاندارشان
صفی بر دگر دست بنشاندند — همی نام نیساریان خواندند
کجا شیرِ مردانِ جنگ آورند — فروزندهٔ لشکر و کشورند
کزیشان بود تختِ شاهی بجای — وزیشان بود نامِ مردی بپای
نسودی سه دیگر گروه شناس — کجا نیست بر کس ازیشان سپاس
بکارند و ورزند و خود بدروند — بگاهِ خورش سرزنش نشنوند
ز فرمان سر آزاده خود ژنده‌پوش — ز آوازِ پیغاره آسوده گوش
بر آسوده از داور و گفتگوی — تن آباد و آباد گیتی بدوی
چه گفت آن سخنگویِ آزادمرد — که آزاده را کاهلی بنده کرد
چهارم که خوانند آهنوخوشی — همان دست ورزان با سرکشی
کجا کارشان همگنان پیشه بود — روانشان همیشه پر اندیشه بود
بدین اندرون سال پنجاه نیز — بخورد و ببخشید بسیار چیز
ازین هر یکی را یکی پایگاه — سزاوار بگزید و بنمود راه
که تا هر کس اندازهٔ خویش را — ببیند بداند کم و بیش را
ازان پس که اینها شد آراسته — شهنشاه با وارثی و خواسته

بفرمود دیوان ناپاک را — بآب اندر آمیختن خاک را
هر آنچ از گل آمد چو بشناختند — سبک خشت را کالبد ساختند
بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد — نخست از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخهای بلند — چو ایوان که باشد پناه از گزند
ز خارا گهر جست یک روزگار — همی کرد ازو روشنی خواستار
بچنگ آمدش چند گونه گهر — چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر
ز خارا بافسون برون آورید — شد آراسته بندها را کلید
دگر بویهای خوش آورد باز — که دارند مردم ببویش نیاز
چو بان و چو کافور و چون مشک ناب — چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان هر دردمند — در تندرستی و راه گزند
همه رازها نیز کرد آشکار — جهان را نیامد چنو خواستار
گذر کرد ازان پس بکشتی بر آب — ز کشور بکشور بر آمد شتاب
چنین سال پنجه بورزید نیز — ندید از هنر بر خرد بسته چیز
همه کردنیها چو آمد پدید — بگیتی جز از خویشتن را ندید
چو آن کارهای وی آمد بجای — ز جای مهی برتر آورد پای

به فرّ کیانی یکی تخت ساخت | چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت[1]
که چون خواستی دیو برداشتی | ز هامون بگردون برافراشتی
چو خورشید تابان میان هوا | نشسته برو شاه فرمان روا
جهان انجمن شد بر تخت او | ازان بر شده فرّهٔ بخت او
به جمشید بر گوهر افشاندند | مر آن روز را روز نو خواندند
سر سال نو هرمز فرودین[2] | برآسوده از رنج تن دل ز کین
به نوروز نو شاه گیتی فروز | بران تخت بنشست فیروز روز
بزرگان بشادی بیاراستند | می و رود و رامشگران خواستند
چنین جشن فرّخ ازان روزگار | بماند ازان خسروان یادگار
چنان سال سه صد همی رفت کار | ندیدند مرگ اندران روزگار
نیارست کس کرد بیکاریی | نه بد دردمندی و بیماریی
ز رنج و ز بدشان نبود آگهی | میان بسته دیوان بسان رهی
یکی تخت پرمایه کرده بپای | برو بر نشسته جهان کدخدای
نشسته بران تخت جمشید کی | بچنگ اندرون خسروی جام می
مر آن تخت را دیو برداشته | ز هامون بابر اندر افراشته

[1] نشانید۔ جڑے۔ لگائے۔ [2] ماہ فروردین کا پہلا دن۔

به افراز تخت سپید زده | سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش | ز رامش جهان پُر ز آوای نوش
چنین تا بر آمد برین سالیان | همی تافت از شاه فرّ کیان
جهان بُد بآرام زان شادکام | ز یزدان بدو نو بنو بُد پیام

برگشتن جمشید از فرمانِ خُدا و برگشتنِ روزگارِ او

چو چندین بر آمد برین روزگار | ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سر بسر گشته او را رهی | نشسته جهاندار با فرّهی
یکایک به تخت مهی بنگرید | بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد آن شاهِ یزدان شناس | ز یزدان به پیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشکر بخواند | چه مایه سخن پیشِ ایشان براند
چنین گفت با سالخورده مهان | که جز خویشتن را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید | چو من تاجور تختِ شاهی ندید
جهان را بخوبی من آراستم | ز روی زمین رنج من کاستم
خور و خواب و آرام ایشان از منست | جهان بُد بشی دکاشان اند
بزرگی و دیهیم و شاهی مراست | کرا گوید که جز من کسی پادشاست

بدارو و درمان جهان گشت راست / که بیماری و مرگ کس را نکاست

جز از من که برداشت مرگ از کسی / وگر بر زمین شاه باشد بسی

شمار از من هوش جان در تن است / بمن نگرود هر که آهرمن است

گر ایدون که دانید من کردم این / مرا خواند باید جهان آفرین

همه موبدان سر فگنده نگون / چرا کس نیارست گفتن نه چون

چو این گفته شد فر یزدان ازو / گسست و جهان شد پر از گفتگوی

سه و بست سال از در بارگاه / پراگنده گشتند یکسر سپاه

منی چون بپیوست با کردگار / شکست اندر آورد و برگشت کار

چه گفت آن سخنگوی با فر و هوش / چو خسرو شدی بندگی را بکوش

بیزدان هر آنکس که شد ناسپاس / بدلش اندر آید ز هر سو هراس

به جمشید بر تیره گون گشت روز / همی کاست زو فر گیتی فروز

ازو پاک یزدان چو شد خشمناک / بدانست و شد شاه با ترس و باک

گر آمد شکست پاک یزدان ازو / پیزدان در سمان نباید تندوی

همی راند جمشید خون در کنار / همی کرد پوزش بر کردگار

همی کاست زو فر ایزدی / بر آورده تیزی شکوه و بدی

داستانِ مرداسِ تازی پدرِ ضحّاک

یکے مرد بود اندر آن روزگار ز دستِ سواران نیزه گزار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد ز ترسِ جهاندار با بادِ سرد
که مرداس نام گرانمایه بود بداد و دهش برترین پایه بود
مر او را ز دوشیدنی چارپای ز هر یک هزار آمدندے بجای
بز و اشتر و میش را هم چنین بدوشندگان داده بُد پاک دین
همان گاو دوشا بفرمان بری همان تازی اسپِ رمنده قوی
بشیر آن کسے را که بودے نیاز بدان خواسته دست بُردے فراز
پسر بُد مر آن پاک دین را یکے کش از مهر بهره نبُود اندکے
جهان جوی را نام ضحّاک بود دلیر و سبکسار و ناپاک بود
همان بیوراسپش همی خواندند چنین نام بر پهلوی راندند
کجا بیور از پهلوانی شمار بُود بر زبانِ دری ده هزار
از اسپانِ تازی بزرّین ستام ورا بُود بیور که بُردند نام
شب و روز بودے دو بهره بزین ز راهِ بزرگی نه از راهِ کین
چنان بد که ابلیس روزے پگاه بیامد بسانِ یکے نیک خواه

دل مهتر از راه نیکی ببرد ⁂ جوان گوش گفتار او را سپرد
همان ناخوش آمدش گفتار او ⁂ نبود آگه از زشت کردار او
بدو داد هوش و دل و جان پاک ⁂ پراگنده بر تارک خویش خاک
چو ابلیس دانست کو دل بداد ⁂ بر افسانه اش گشت نهار شاد
فراوان سخن گفت زیبا و نغز ⁂ جوان راز دانش تهی بود مغز
همی گفت دارم سخنها بسی ⁂ که آن را جز از من نداند کسی
جوان گفت برگوی چندین مپای ⁂ بیاموز ما را تو ای نیک رای
بدو گفت پیمانت خواهم نخست ⁂ پس آنگه سخن برگشایم درست
جوان ساده دل بود فرمانش کرد ⁂ چنان کو بفرمود سوگند خورد
که راز تو با کس نگویم ز بن ⁂ ز تو بشنوم هرچه گویی سخن
بدو گفت جز تو کسی در سرای ⁂ چرا باید ای نامور کدخدای
چه باید پدر چون پسر چون تو بود ⁂ یکی پندت از من بباید شنود
زمانه برین خواجهٔ سالخورد ⁂ همی دیر ماند تو اندر نورد
بگیر این سر مایه درگاه او ⁂ ترا زیبد اندر جهان جاه او
برین گفتهٔ من چو داری وفا ⁂ جهان را تو باشی همی کدخدا
چو ضحاک بشنید اندیشه کرد ⁂ ز خون پدر شد دلش پر ز درد

بابلیس گفت این سزاوار نیست — دگر گوی کین از در کار نیست
بدو گفت اگر بگذری زین سخن — بتابی ز پیمان و سوگند من
بماند بگردنت سوگند و بند — شوی خوار مانند پدرت ارجمند
سر مرد تازی بدام آورید — چنان شد که فرمان او برگزید
بپرسید کاین چاره با من بگوی — چه رویست این را بهانه مجوی
بدو گفت من چاره سازم ترا — بخورشید سر برفرازم ترا
تو در کار خاموش می باش و بس — نباید مرا یاری از هیچ کس
چنان چون بباید بسازم تمام — تو تیغ سخن برمکش از نیام
مر آن پادشا را در اندر سرای — یکی بوستان بود بس دلگشای
گرانمایه شبگیر برخاستی — ز بهر پرستش بیاراستی
سر و تن بشستی نهفته بباغ — پرستنده با وی نبردی چراغ
بر آن راه بنهاد دیو نژند — یکی ژرف چاهی بره بر بکند
پس ابلیس بیرد سر ژرف چاه — بخاشاک پوشید و بسپرد راه
سر تازیان مهتر نامجوی — شب آمد سوی باغ بنهاد روی
چو آمد بنزدیکی آن ژرف چاه — یکایک نگون شد سر بخت شاه
بچاه اندر افتاد و بشکست پست — شد آن نیکدل مرد یزدان پرست

بهر نیک و بد شاه آزاد مرد   بفرزند بر تازه و باد سرد
همی پرورید‌ش بناز و برنج   بدو بود شاد و بدو داد گنج
چنان بد گنش شوخ فرزند او   نجست از ره مهر پیوند او
سخن با پدر گشته همداستان   ز دانا شنیدستم این داستان
که فرزند بد گر بود نره شیر   بخون پدر هم نباشد دلیر
مگر در نهانش سخن دیگر است   پژوهنده را راز با مادر است
پسر کو رها کرد رسم پدر   تو بیگانه خوان و مخوانش پسر
سیه ماند ضحاک بیدادگر   بدین چاره بگرفت گاه پدر
بسر بر نهاد افسر تازیان   بر ایشان ببخشود سود و زیان
چو ابلیس پیوسته دید آن سخن   یکی بند دیگر بیفکند بن
بدو گفت چون سوی من تافتی   ز گیتی همه کام دل یافتی
اگر همچنین نیز فرمان کنی   نپیچی ز فرمان و پیمان کنی
جهان سربسر پادشاهی تراست   دد و دام و مرغ و ماهی تراست
چو این گفته شد ساز دیگر گرفت   یکی گونه چاره کرد ای شگفت
جوانی بیاراست از خویشتن   سخنگوی و بینادل و پاکتن
همیدون بضحاک بنهاد روی   نبودش بجز آفرین گفتگوی

بدو گفت اگر شاه را درخورم　　یکی نامور مردِ خوالی‌گرم
چو بشنید ضحاک بنواختش　　ز بهرِ خورش جایگه ساختش

کلیدِ خورشخانهٔ پادشاه　　بدو داد دستورِ فرمان‌روا
فراوان نبود آن زمان پرورش　　که کمتر بُد از خوردنیها خورش
پس آهرمنِ بدکنش رای کرد　　بدل کشتنِ جانور جای کرد
خورش زردهٔ خایه[۵] دادش نخست　　بدان داشتش یک‌زمان تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپای　　خورش کرد و آورد یک یک بجای
بخوردش بپرورد برسانِ شیر　　بدان تا کند پادشه را دلیر
سخن هرچه گویدش فرمان کند　　بفرمانِ او دل گروگان کند
بخورد و بدو آفرین کرد سخت　　مزه یافت زان بهترِ شوربخت
چنین گفت ابلیسِ نیرنگ‌ساز　　که جاوید زی شاهِ گردن‌فراز
که فردات زین گونه سازم خورش　　کزو آیدت سربسر پرورش
برفت و همه شب سگالش گرفت　　که فردا چه سازد ز خوردن شگفت
دگر روز چون گنبدِ لاجورد　　برآورد و بنمود یاقوت زرد
خورشها ز کبک و تذرو سپید　　بسازید و آمد دلی پرامید

[۵] سپیدہ۔ انڈا۔ زردۂ خایہ یعنی انڈے کی زردی۔

شه تازیان چون بخوان دست برد	سر کم خرد مهر او را سپرد
سوم روز خوان را به مرغ و بره	بیاراستش گونه گون یکسره
بروز چهارم چو بنهاد خوان	خورش ساخت از پشت گاو جوان
بدو اندرون زعفران و گلاب	همان سال خورده می و مشک ناب
چو ضحاک دست اندر آورد و خورد	شگفت آمدش زان هشیوار مرد
بدو گفت بنگر که تا آرزوی	چه خواهی بخوان از من ای نیکخوی
خورشگر بدو گفت کای پادشا	همیشه بزی شاد و فرمان روا
مرا دل سراسر پر از مهر تست	همه توشهٔ جانم از چهر تست
یکی حاجتستم بنزدیک شاه	وگرچه مرا نیست آن پایگاه
که فرمان دهد تا سر کتف اوی	ببوسم بمالم برو چشم و روی
چو ضحاک بشنید گفتار اوی	نهانی ندانست بازار اوی
بدو گفت دادم من این کام تو	بلندی بگیرد مگر نام تو
چو بوسید شد بر زمین ناپدید	کس اندر جهان این شگفتی ندید
دو مار سیه از دو کتفش برست	غمین گشت از هر سوی چاره جست
سرانجام ببرید از هر دو کتف	سزد گر بمانی ازین در شگفت
چو شاخ درخت آن دو مار سیاه	بر آمد دگر باره از کتف شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند / همه یک بیک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگها ساختند / مر آن درد را چاره نشناختند

بسان پزشکی پس ابلیس تفت / بفرزانگی نزد ضحاک رفت

بدو گفت کین بودنی کار بود / بمان تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرامشان ده بخورد / نشاید جز این چاره‌ای نیز کرد

بجز مغز مردم مده‌شان خورش / مگر خود بمیرند ازین پرورش

دوائی تو جز مغز آدم مجو نیست / مر این [illegible] بان نباید گریست

بروزی دو کس بایدت کشت زود / پس از مغز سرشان بباید درود

سر نره دیوان ازین جستجوی / چه جست و چه دید اندرین گفتگوی

مگر تا یکی چاره سازد نهان / که پردخته ماند ز مردم جهان

تباه شدن روزگار جمشید از دست ضحاک

از آن پس برآمد ز ایران خروش / پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش

سیه گشت رخشنده روز سپید / گسستند پیوند از جمشید

برو تیره شد فره ایزدی / بکژی گرائید و نابخردی

پدید آمد از هر سوی خسروی / یکی نام جوئی ز هر پهلوی

سپه کرده و جنگ را ساخته	دل از مهر جمشید پرداخته
یکایک از ایران برآمد سپاه	سوی تازیان برگرفتند راه
شنیدند کانجا یکی مهتر است	پر از هول آن اژدها پیکر است
سواران ایران همه شاه‌جوی	نهادند یکسر بضحاک روی
بشاهی برو آفرین خواندند	ورا شاه ایران زمین خواندند
کی اژدهافش بیامد چو باد	بایران زمین تاج بر سر نهاد
از ایران و از تازیان لشکری	گزین کرد گردان هر کشوری
سوی تخت جمشید بنهاد روی	چو انگشتری کرد گیتی بروی
چو جمشید را بخت شد کندرو	به تنگ آوریدش جهاندار نو
برفتش بدو داد تخت و کلاه	بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه
نهان گشت و گیتی برو شد سیاه	سپردش بضحاک تخت و کلاه
چو صد سالش اندر جهان کس ندید	ز چشم همه مردمان ناپدید
صدم سال روزی بدریای چین	پدید آمد آن شاه ناپاک دین
چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ	یکایک ندادش زمانی درنگ
باره مر او را بدو نیم کرد	جهان را ازو پاک بی‌بیم کرد
نهان بود چند از دم اژدها	بفرجام هم زو نیامد رها

شدان تخت شاهی و آن دستگاه زمانه ربودش چو بیچاره کاه

ازین بیش بر تخت شاهی که بود ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفتصد پدید آوریده بسی نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراندت باشهد و نوش جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چه گوئی که گسترد مهر نخواهد نمودن بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو همه راز دل برگشائی بدو

یکی نغز بازی برون آورد بدلت اندر از درد خون آورد

چنین است گیهان ناپایدار تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج خدایا مرا زود برهان ز رنج

تمت بالخیر